

Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

18. századi művelődéstörténetünk tanulmányozásához egyik fontos írott forrásunk a „század legkeresettebb könyve”¹, a kalendárium. E sokhelyütt és nagy példányszámban, különféle nyelveken megjelent kiadványtípus iránt az utóbbi években örvendetesen megnőtt az érdeklődés.²

Gárdonyi Albert már 1941-ben mintaszerű cikket írt a kalendárium-kiadási szabadalmakról.³ Sajátos módon írásának mégis szerepe lehetett abban, hogy a meglehetősen gyakori emlegetés ellenére sem foglalkoztunk eleget a kalendáriumok tartalmával. Gárdonyi véleménye szerint ugyanis „a kalendáriumok nagy kelendőségét... azok a gazdasági és gyógykezelési tanácsokat, rendkívüli események leírását és újsághirdetéseket tartalmazó részek biztosították, amelyek széleskörű érdeklődésre tarthattak számot. Ezek a részek egyáltalán nem állottak irodalmi színvonalon, sőt megbízhatóságukhoz is szó fért, az olvasóközönség körében azonban a kalendáriumok ezért lettek és maradtak népszerűek”⁴.

Az utóbbi években az Országos Széchényi Könyvtár keretében folyó 18. századi magyarországi nyomtatványok adatgyűjtése⁵ szerint egyre több példány kerül elő az ismeretlenségből. Ezek alapján megkíséreljük a században kiadott kalendáriumok tartalmi változásainak végigkísérését. Elsősor-

1. Így nevezi Gárdonyi Albert a kalendáriumokat *A XVIII. század legkeresettebb könyve* c. cikkében. = *MKsz* 1941, 232–244.
2. A Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának kezdeményezésére indított munkálatokról Gellériné Lázár Márta számolt be *A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában, 1850–1945. Előzmények, hipotézisek és mód-szerek a tömegkultúra egy jellegzetes termékének vizsgálatához* (= *Századok*, 1974, 1226–1254. és 1975, 112–150.) című cikkében, ahol összefoglalja az eddigi magyar szakirodalmat (1232–1233.). E kezdeményezéstől függetlenül készülnek 18. századi kalendáriumainkról az MTA Irodalomtudományi intézetének megbízásából regeszták. A feldolgozás szempontjait az Intézet XVIII. századi munkabizottsága az 1974. október 25-én tartott vitaülésén határozta meg. A 19. század első felének feldolgozására tudomásunk szerint a Petőfi Irodalmi Múzeum készített tervet.
3. L. az 1. sz. jegyzetet
4. Uo. 242–243.
5. A 18. századi magyarországi nyomtatványok felmérése kiterjed valamennyi magyarországi közkönyvtárunkra, levéltárainkra és múzeumainkra (beleértve az egyházi gyűjteményeket is), továbbá a szomszédos országok gyűjteményeire.

ban a magyar nyelvűekkel foglalkozunk, összehasonlításul felhasználjuk azonban a német és latin nyelvűeket is.⁶ A szlovák (cseh), horvát és egyéb nyelvűeket nem vettük figyelembe.⁷ Ugyancsak mellőztük a csíziókat⁸ és a naptárt szintén tartalmazó egyházmegyei, szerzetesrendi és egyéb sematizmusokat.

A cikk megírásáig 54 18. századi kalendáriumfajttal találkoztunk. Egy fajtának tekintettünk egy esetleg több évtizeden át megjelent sort akkor is, ha közben címváltozás történt vagy megváltozott a kiadó, ill. nyomdatulajdonos. Az ugyanazon nyomdász által piacra dobott különféle méretű kalendáriumokat azonban azonos nyelv esetén is külön fajtként kezeltük, mivel tartalmukban különböznek és más olvasóközönséggel számoltak.

Több mint 600 különféle kalendáriumot sikerült kézbevennünk, ennek kb. a fele volt magyar nyelvű.⁹ Most e példányok alapján arra a kérdésre keressük a választ, mit is tartalmaztak 18. századi kalendáriumaink toldalékai. Vajon alkalmazkodtak-e a vásárló közönség igényeihez, mikor és mennyiben próbálták azt alakítani? Hisz e közönségnek (jelentős része a parasztság közül került ki) a vallási táplálékon (Biblia, imádságos- és énekeskönyvek, vasár- és ünnepnap i prédikációk) kívül gyakran csak a kalendárium és az esetlegesen beszerzett ponyva jelentették az ismeretszerzési lehetőséget, szélesebb körben is elterjesztve a praktikus — főleg gazdasági — ismereteket, és egyes irodalmi vagy azzal érintkező műfajokat.

A példányok mennyiségéről ismerünk néhány adatot. Gárdonyi az 1775. évi megyei adatszolgáltatások alapján mintegy 70 000 megjelent példányról beszél.¹⁰ Ez a szám csak a nyomdászok által bevallott adatokat vette számba, s nem tartalmazta az Erdélyben kiadottak példányszámait. Úgy tűnik, hogy a nyomdászok — szokásuk szerint — jóval kevesebb példányt vallottak be (ha egyáltalán a vármegye és a nyomdász is komolyan vette a hatóságok bejelentési felszólítását), mint amennyit ténylegesen nyomtattak. A szabadalommal rendelkezőkön kívül csak a pécsi nyomdász,

6. A latin nyelvűek tárgyalása teljesen eltérő szempontok érvényesítését igényelné: ezek ugyanis a művelt közönség számára tudományos igényű toldalékokat is közöltek.
7. Feldolgozásuk alapján (különösen, ha a példányszámokra is adatokat sikerül találni) az országban élt nemzetiségek igény szintjére is következtethetnénk.
8. Alapos feldolgozásukat l. *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyveiben* Borsa Gedeon tollából 1. *A magyar csízió kialakulásának története (1974–1975, 265–347.)* — 2. *A csízió kiadástörténete (1976–1977, 307–378.)* — 3. *A magyar csízió átdolgozásai (1978, 493–549.)* — 4. *A csízió ellenlábasi és utóélete (1979, 437–518.)*.
9. Eredetileg e cikk függelékeként meg akartuk jelentetni 18. századi kalendáriumaink bibliográfiáját. Gyűjtésünk azonban még nem rendezett. Petrik bibliográfiájában gyakoriak az olyan adatok, amelyek feltételezése nem indokolt. Az is előfordul, hogy azonos címmel jelentetett meg kiadó különböző méretű és tartalmú kalendáriumot egyazon évre. Jelen pillanatban afelé hajlunk, hogy csak olyan adatokat és évjáratokat veszünk fel, amelyekből példány maradt fenn, s mindig adnánk lelőhelyet is. Ehhez viszont a fennmaradt példányokat (melyek különböző könyv- és levéltárakban található) kézbe kell vennünk. Ha pedig már kézbe vesszük őket, akkor célszerű volna bibliográfiánkat annotálni, vagyis feltüntetni az egyes évek esetében (egy könnyen elérhető példány lelőhelyén kívül), hogy a kutatónak miért érdemes kézbevennie a kötetet, milyen részeket talál benne. Az indokoltan feltételezett adatokat eltérő szedéssel jelöljünk.
10. L. az 1. sz. jegyzetet, 241. l.

Engel vallotta be, hogy 100 (!) példány lőcsei formátumú (16°) kalendáriumot nyomtatott.¹¹

1779-ben Győrött, amikor a nyomda a legények kezébe került, a faktor, Almási Ferenc „abban való biztában, hogy Streibig Kisasszony után 30 000 németet és 35 000 magyar kalendáriumot nyomtatott”, „elkezdett újra 20 000 németet és 25 000 magyart”. Azaz 1780-ra negyedrért német és tizenkettérért magyar kalendáriumból összesen 50 000 + 60 000, együtt 110 000 példányt nyomtattak. Almási szerint az új nyomtatásból becsületesen csak mintegy 8–8000 kelt el,¹² s végül a magyar nyelvűből 15 000 példány a nyakukon maradt.¹³ Kezdetben némi kétkedéssel fogadtuk ezeket az adatokat,¹⁴ de ha figyelembe vesszük azt, hogy Almási vásárban 25, 50, 100 és 1000-es tételekben árulta kalendáriumait,¹⁵ akkor a Streibig által 1775-ben bevallott adatok (4° — német — 2400; 8° — latin — 1000; 24° — magyar? Streibig privilégiuma szerint ezeket 12° nyomtatta¹⁶ — 2000; 32° — német, Sack-Calender — 1000; együtt összesen 7000) szinte nevetségesnek tűnnek.

Erdélyben a kolozsvári magyar nyelvű és a szebeni német nyelvű kalendárium folyamatosan megjelent az egész században. Szebenben Barth János harcolt a kiadási szabadalom megszerzéséért, amely a városi nyomda kiváltsága volt. 1747-ben 600 példányra engedélyt kapott. Mire az engedélyt eljutott kezébe, már 1500 példányt kinyomtatott. 1756-ban 1200 példány kiadását engedélyezték neki. De másutt is nyomtattak Erdélyben kalendáriumokat.¹⁷ Szinte nem is akadt az országban olyan nyomdász, aki legalább kísérletet ne tett volna e fontos jövedelemforrás kiaknázására.

A fentiek és más adatokból származó megfontolások alapján a Magyarországon (Erdéllyel együtt) elkelt kalendáriumok számát 1780 körül legkevesebb 300 000-re becsüljük.

A 19. század elején már a magyar nyelvű kalendáriumok nagy számáról ír így a *Hazai és Külföldi Tudósítások*: „Nevezetes tünemény a magyar literatúrában, hogy szörnyű nagy számú kalendáriumok jelennek meg, és szerencsésen el is kelnek. ... Rövid szóval Magyarországon elkel több 150 000 kalendáriumnál. Ennek bizonyossága a pesti augusztusi vásár, melyet a könyvnyomtatók méltán kalendáriomvásárnak nevezhetnek. — De éppen ezen tapasztalás méltán azon kérdésre adhat alkalmatosságot: hogyan lehet, hogy az a nemzet, mely Magyarországon és Erdélyben 5 milliomra szám-

11. Engel nyomdájában készült kalendárium eddig nem került elő. Nem került elő még példány Siess kalendáriumaiból sem. Nála Sopronban 1752. decemberében 600 példány magyar nyelvű és 300 példány német nyelvű kalendáriumot koboztak el, annyit találtak még a hatóságok a nyomdásznál. L. a 12. sz. jegyzetet, 22. l.

12. Pitroff Pál: *A győri sajtó története (1728–1850)*. Győr, 1915. 39–40.

13. Almási ezt a Landerer János Mihály elleni perében említi. A pert a III. fejezetben tárgyaljuk.

14. A győri nyomda ekkor négy sajtóval rendelkezett, a 110 000 példány kinyomásához kb. három hónapig csak ezeket a kalendáriumokat kellett nyomtatni.

15. A viszonteladóknak a német nyelvűek ezrét 50, a magyarét 40 forintért adta. L. a 12. sz. jegyzetet, 40–41. l.

16. Lehetséges, hogy e rért mögött a *Bauern-Calender* húzódik meg, 1780-ra is háromféle német kalendárium készült Győrött. L. a 12. sz. jegyzetet, 42. l.

17. Az erdélyi kalendáriumokról: Adleff Norbert: *Adalékok az erdélyi német kalendáriumi irodalom történetéhez*. Kolozsvár, 1907.

láltatja magát, csupán kalendáriumot 150 000-nél többet vásárol eszten-
dönként: mégis mindenestül a két magyar újságból meg nem veszen 2000
exemplárt; más fontos könyvekből pedig alig veszen meg 500-at ???¹⁸

I. A KALENDÁRIUMOK FELÉPÍTÉSE

A kalendáriumok a 18. században — miként korábban és későbbben is —
három jól elkülöníthető részt tartalmaztak.

A naptárrész

nevét az év egyes napjainak és a névnapoknak a felsorolásáról kapta. Kalendáriumaink többsége e részt is kalendáriumnak nevezi. Gyakran nem csak az új, megreformált naptárt, hanem az ó-t is (egyes kalendáriumok szóhasználata szerint: orosz) hozzák. A század végén, elsősorban a német nyelvűek közt egyre gyakoribb, hogy háromféle naptár szerepel párhuzamosan egy kalendáriumban. Leggyakrabban az új két változata, a katolikus és protestáns, valamint az ó. Löwe 1786-ra nyomtatott kalendáriumában egy oszlopban a zsidó ünnepek felsorolása áll. A katolikus és protestáns naptár (utóbbi közlését a türelmi rendelet tette lehetővé) esetében nemcsak az ünnepek, ill. névnapok esetében jelölik az eltérést, hanem más a vasárnapi perikopa-rend (evangélium) is.

Az egyes napoknál sok a csillagképekre utaló jel, magyarázatukat a naptár előtt mindig megtaláljuk. A szeles, esős stb. szavak a naptárak többségéből a század végén szorulnak ki. Ezeken kívül a hold változásairól értesülünk, gyakran külön oszlopból, amelyet a hónapra jellemző fametszet díszít.

Ha maradt fenn még üres hely, azon leggyakrabban hónapverseket vagy bölcs mondásokat találunk. De mindaz előfordulhat, ami a toldalékban. Néhány típusban — 4°, latin és 24°-nál kisebb méretűek — a naptárt mindig csak a verzőkra nyomtatták, a rektókra pedig a latinban általában folytatásos, tudományos igényű művek kerültek, de találkoztunk évforduló-naptárral (ephemerides rerum memorabilium), havi vásárjegyzékekkel, a hónapban végzendő gazdasági teendőkkel, ház körüli tennivalók felsorolásával stb.

Az utókor szempontjából a naptárrész legértékesebb része azonban kétségkívül a kéziratos bejegyzések nagy száma. Kötésnél minden hónap mellé üres lapot helyeztek el, erre a tulajdonos fontosnak ítélt dolgait feljegyezhetette. A feljegyzések elsősorban anyagi, családi, gazdasági, utazási és időjárási adatokat tartalmaznak, de sok a kulturális történelmi érdekesség is közöttük. Különös becsük van a mindennapi életre vonatkozó bejegyzéseknek, elsősorban a napi (piaci) kiadásokat tükrözőeknek.

18. 1809. II. 198. 1. — Idézi Trócsányi Zoltán: *A XVIII. század magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszáma.* = *MKsz* 1941, 33–34. — A két magyar újság: *Magyar Kurír*, *Hazai és Külföldi Tudósítások*.

A prognosztikon

vagy asztrológiai jelentés a század folyamán nagyon lerövidült. A század közepéig jellemző részei a következők: az esztendőben uralkodó planétákról; a négy évszokról; a nap- és holdbéli fogyatkozásokról; a háborúságokról és békeségekről; a betegségekről; a föld termékenységéről. Különösen a háborúról és a békéről írt részekben szólalt meg személyes hangon a kiadó. Néhányszor az évszakokról írt prózai szöveg szinte költeményként hat.

Néha a század elején is előfordul nagyon rövid prognosztikon. Pl. a komáromi kalendáriumokban.

A felsoroltakat követte a gyakran mutató táblával is ellátott verses formájú érvágási- és egyéb tanácsadás. 1756-ban azonban Mária Terézia „oly parancsot adott ki, hogy a jövőben az érvágás, köpölyözés, orvosság-vétel, ártalmas napok, haj- és körömmetszések felől semmi se írassék a kalendáriumokban. Annak parancsolat alá vetvén magamat, mindezeket elhagytam”.¹⁹ Ezeket a mentő sorokat Győrött Streibig több mint tíz éven át közölte kalendáriumai elején. Nyilván az olvasóközönség jelentős része továbbra is kereste az újonnan vásárolt kalendáriumokban e tanácsokat, ezért kellett a nyomdász-kiadónak mentetetőznie.

1757-től kezdve más kalendáriumokban is csak kivételesen fordultak elő a tilalmazott részek (pl. Brassón nyomtatottakban), s fokozatosan kialakult egy nagyon egyszerű prognosztikon, amely már csak az évszakokról, valamint a nap- és holdbéli fogyatkozásokról tartalmaz néhány sort.²⁰

Streibig tilalmat közlő kalendáriumaiiban néha még kénytelen volt a közönség igényeinek engedve a királyi tilalomban meg nem nevezett részeket közölni a prognosztikonban. „Kegyes Olvasó! Már csak egy régi szokásul marad, hogy asztrológus uraiméknak az esztendő régenseit csak bé kell a kalendáriumba tenni; és az is megkívántatik, hogy azoknak tulajdonságokról írjanak, hogy valamit lehessen az esztendőről értekezni.” E feljegyzés az 1762. évi kalendáriumban olvasható. A következő évben pedig azt magyarázza olvasóinak, hogy a planéták járásainak azért tulajdonítottak nagy jelentőséget a régiiek, mert azok pogányok voltak. „De mitőlünk, keresztényektől már az ilyen bálványimádás messze távozott, azért, nem csinálunk mi azokból a mi kalendáriumainkban semmi bizonyosokat, hanem csak gondolatokat...”

A toldalék

néha egy-egy naptársoron belül is nagyon változó. Gyakran már a címlap utal rá. Pl. „Hozzája adattak...” „a tisztességes tréfás gyönyörködőknek kedvéért nyájas beszédek”; „mulatságos történetek és kérdések”; „időt töltő és mulatságos dolgok”; „nevezetes dolgok”; „furcsa történetek”; „okos és elmés tréfák”; „világi matéria, kik a mulatságos dolgokat szeretik,

19. A kalendárium szerint a rendelet Boldog-Asszony havának 26. napján kelt. Ez a dátum azonban a helytartótanács általi továbbküldés ideje. A rendelet január 22-én kelt. Vö. Scherman Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*. Bp. 1928. 3. 1.

20. A század végén néha megjelent az elhagyott részek paródiája, ez azonban már a toldaléka került, célja a szórakoztatás.

az olvasásra”; „világi matéria, az idő közben való mulatságos olvasásra vagy idő töltésre”; „hasznos toldalékok”; „gazdaságbéli jegyzések” stb.

Az 1761. évi győri kalendárium toldalékjában a következő kalendárium-meghatározást olvashatjuk: „Kegyes Olvasó! Külömb-külömb fűszerszámok nélkül semmit sem ér az étel; úgy az emberek maga mulatsága külömb-külféle beszélgetések nélkül, ki légyen pedig aki a mulatságot nem szereti, hanem aki testből és vérből nem áll: mely mulatságra sokféle dolgokról irtanak a régiek. Erre való nézve mivel a *Kalendárium nem imádkozó, hanem napokat, időket mutató Könyvecske: én is tenéked idődet mulató dolgokat írok.* [Kiemelés tőlem, Sz. N. L.] Némely régi bölcsék is sok szokásait írták meg a pogányoknak, azért, hogy nemzetségeiket némely dísztelen szokásoktól elidegenítsék, élj te is ezzel nem pók módjára, aki mindenből mérget szop ki, hanem méh módjára, a keserű fűből is édességet szívj ki, és végre csak az édes fűvön nyugodjál meg.”²¹

Vizsgálódásainkat az alábbiakban a toldalékokra korlátozzuk, figyelembe vesszük azonban a naptár melletti lapon vagy a naptár alatt közölt, tartalma és műfaja szerint a toldalékhoz tartozó részeket is. A néha szintén toldaléknak nevezett asztrológiai jelentést csak annyiban érintjük, amennyiben a kalendaristák hadakoznak ellene, hasznosabb matériákkal akarván helyettesíteni őket.

A kalendáriumot külön műfajnak tekintjük. A kalendaristát (néha azonos a nyomdással!) általában a toldalékrészek szerzőjeként nevezik meg kalendáriumaink. A csillagászati rész összeállítója egy-egy híres matematikus, pl. Solanus Sámuel, Stanislaus Dubranowski, sohasem szerepel kalendaristaként, őket a kalendáriumok asztrológusnak nevezik.

II. A KALENDÁRIUMOK TOLDALÉKAI

A leggyakrabban előforduló, kalendárium-típusonként változó aránnyal szereplő toldalékrészeket az alábbiakban tartalmilag csoportosítjuk. Különös figyelmet fordítunk a tudatos változtatási szándékokra, akár központi utasítás, akár egyéni kezdeményezés áll mögöttük.

A) *Praktikus tudnivalók*

Ide soroljuk a sokadalmak jegyzékét (vásárjegyzék), a postajáratok és kapuzárások rendjének közlését, a címtárákat, pénzváltási táblácskákat és a parasztregulákat. A ház körüli, gazdasági, egészségügyi és viselkedési tudnivalókról később szólnunk.

Kalendáriumaink ezeket a mindennapi életben fontos tudnivalókat az egész országra kiterjedően közölték az olvasóközönséggel, elsősorban a gaz-

21. Mivel a cikkünkben közölt idézeteket nem forrásközlésnek tekintjük, eltekintünk a betűhív idézési módtól, a hangzáshűséget azonban mindig megtartjuk. Betűhíven csak néhány cím kezdőbetűje esetén (Ts, Tz, 'S) idézünk.

dák és a kereskedők nagy hasznára, de a címtár a hivatalos fórumok számára is fontos volt.

A vásárjegyzékek a magyarországi és erdélyi (Erdélyben többnyire csak az erdélyi) vásárok napjait közlik, az új piactartási engedélyeket külön is kiemelik. A német nyelvű kalendáriumokban emellett néhány szomszédos ország fontosabb vásárának időpontja is megtalálható. A budai Landerer nyomda és Streibig német nyelvű kalendáriuma, a nyomdászok kalendárium-kiadási szabadalomért folytatott harcával párhuzamosan a temesvári kapuzárás rendjét és a temesi bánság vásárjegyzékét külön közlik.

Gyakoriak az olyan esetek, amikor a hatóságok rendeletek közlésére szólították fel a kalendárium-nyomtatót. Ennek nyilván szívesen eleget tettek a nyomdászok, hisz amellett, hogy jó reklám, nem utolsósorban a városi magisztrátus, ill. a felsőbb hatóságok jóindulatát biztosíthatták ezzel a kiadási szabadalomért folytatott civakodásokban.

Budán Nottenstein német nyelvű kalendáriumaiban szinte budai műsort közölt a „Kurtzer Begrif deren vornehmsten Ofnerischen Kirchen-Fest, Jahr-Märckt und Gerichts-Ferien” című részben, amely havonként sorolja fel a címbe jelzetteket. 1781-ben a helytartótanács császári utasítások közzétételére szólította fel a nyomdászokat. Szinte minden kalendáriumunkban megjelent a vízbeesett és vízbefult emberek megsegítésére vonatkozó és a veszett kutya általi harapás gyógyításának a módja. Néhány kalendáriumban ezeken felül szerepel még a füst- és gázmérgezést szenvedett embereken való segítésről, a szennyezett kutak tisztításáról és a napszúrásról való tanítás. Az 1787. évi kalendáriumokban a pénzekekről hozott császári rendelet kapott helyet. 1794-ben néhány erdélyi kalendárium erdélyi rendtartást ismertetett. Hochmeister a rendtartás közzététele előtt kiemeli kalendáriumában, hogy azt a vásárokon s más helyeken kapukra folszegeztek, mégis „oly hiedelemmel van . . . a nyomtató, hogy annak ezen különben is gazdasággal teljes kalendáriumba való béiktatásával a közönségnek egy kedves dolgot cselekszik”.

A címtáras kalendáriumok nagy keresettségére jó bizonyíték, hogy Spaiser milyen körömszakadtáig harcolt privilégiumának a megvédéséért. 1788-ig sikerült, akkor azonban a szabadalmat az Egyetemi Nyomda kapta meg.

Az első címtárat Streibig József Antal nyomtatta Sopronban az 1727-re szóló *Calendarium Soproniense* című, folió alakú naptárában. Az 1728. évi hasonló kiadványa *Calendarium Jauriense* címmel jelent meg. Ezek a nagyalakú, latin—német kétnyelvű kalendáriumok (a győri német címe: *Neueingerichteter Raabischer Calender*) a tulajdonos számára bekeretezett, üres rovatokat tartalmaztak: *proventus — expensae — negotia expedientia — res domesticae — contingentia* a latin nyelvű feliratok. Mellettük, lapszálon áll a méltóságjegyzék. Valószínű, hogy a következő évre, 1729-re Streibig már nem nyomtatott ilyen folió alakú kalendáriumot, sőt a században más nyomdász sem jelentetett meg ilyen nagy méretűt.

A negyedréti alakú latin címtárat 1738 után szabadalma értelmében Spaiser adta ki, s ezt a címtárat kötötték a másutt kiadott negyedréti alakú kalendáriumokhoz is. Streibig maga nyomtatta a címtárat nyolcadréti alakú latin kalendáriumához. Erdélyben a század utolsó harmadában Hochmeister

címtárát kötötték a másutt nyomtatott kalendáriumokhoz. Magyar nyelvű címtárát csak Erdélyben nyomtattak, Magyarországon a magyar és német nyelvű kalendáriumokhoz a latin nyelvűt köttették tulajdonosaik, ha szükségük volt rá. Lőcsei formátumú névtárat csak néhányat nyomtattatott Spaizer a század derekán (ezt is latinul).

„Paraszt embernek regulái az időnek változásairól” — ezt a címet adta Hochmeister 1794. évi kalendáriumában e másutt is gyakran előforduló résznek. Nem vagyunk illetékesek, hogy állást foglaljunk ezen főleg időjárási jóslatokat tartalmazó regulák tudományos megítélésében. Azt azonban észre kellett vennünk, hogy e regulák többsége hosszú ideig tartó tapasztalatok alapján alakult ki, s az alább külön is ismertetendő 1787. évi kolozsvári kalendárium is bőségesen élt velük.

E regulák ma is benne vannak a köztudatban, s általános elterjedtségükre elegendő magyarázatnak látszik az, hogy gyakran megjelentek kalendáriumokban. Az 1767. évi győri kalendárium az alábbi módon kezdi a paraszt-regulák ismertetését: „Homo proponit, Deus disponit, azaz: Isten az égből lenéz, rendelést tészén, mond: Uraim! semmi ezekből nem léssen.” Aztán a cím: „Régi paraszt regulák az időkről, melyek nem mindenkor valók és bizonyosak, noha néha ez vagy amaz megtörténjék, mégis ezekre nem adunk bizonyos hitelt, mert az időnek forgását Isten igazgatja.”

Csak néhányat idézünk: „Medardus napja ha tiszta, kellemetes, jó nyár léssen, ha ezen eső esik, negyven napig esik.” (Győr, 1767.) „Eső léssen, ha... a békák a vizekben kortyognak, bugyborikolnak, úszkálnak...” (Győr, 1782.) Leggyakoribb fordulat bennük: Szép, jó idő léssen, ha..., eső léssen, ha..., fúj a szél, ha..., jó vetni, ha...

B) Történelmi és gazdasági ismeretek, irodalmi és azzal érintkező műfajok

Az alább ismertetendő részek a szórakoztatás mellett, esetleg azzal együtt, a gazdasági és történelmi műveltség általános szintjének emelését, valamint az irodalmi anyanyelvűség kialakulását segítették. A kalendáriumok igazi, tudatformáló erejét ezek a részek biztosították. Nem azt állítjuk, hogy mindig elsőrendű todalékok álltak a naptár és a prognosztikon után. De ne felejtjük el azt se, hogy a magyar nyelvű szakirodalom és szépirodalom sem állt túl magas színvonalon. S míg egy-egy szakkönyv vagy szépirodalmi alkotás (kivéve, ha ponyván jelent meg) többnyire csak néhány száz példányban kelt el, addig az alább tárgyalandó todaléktípusokat több tízezer családban forgatták, évente. Ha átvizsgáljuk ezeket a todalékokat, akkor sok, ma már csak a „néphagyományból” ismert mese, anekdota stb. motívumainak a nép közé kerülésére fény derülhet. Mi most a todaléktípusok elnagyolt ismertetésével elsősorban a figyelmet szeretnénk felhívni az alapsabb feldolgozás fontosságára.

Tehát a következőkben műfajilag csoportosítva ismertetjük a fontosabb todaléktípusok tartalmát.

1. Krónikák, elmúlt- és egykorú események leírása

Időrendben legkorábban bekerült a kalendáriumba a tárgyaltak közül a magyarok krónikája. Magyarországnak és hozzá való tartományinak emlékezetes dolgai — olvassuk gyakran címként. A 17. század elejétől a 18. század végéig a nyolcadrétnél kisebb méretű kalendáriumok többsége tartalmazza ezt a kezdetektől (a magyarok „Schythiából” való kivonulásától) az elmúlt év augusztusáig, időben előre haladva egyre apróbb részletekre kiterjedő, annalisztikus módszerrel feldolgozott magyar történelmet. A 18. században e krónikák már önálló életet élnek, az elmúlt idők története korábbi krónikák változatlan vagy rövidített, esetleg kissé átalakított változata. Az egyidejű történelmi események leírásában azonban gyakran forrásértékű feljegyzések akadnak.

A krónikák összehasonlító vizsgálatáról eddig két cikk jelent meg, az 1700 körüli évek, ill. a 18. század első évtizedének néhány naptárát véve figyelembe. Dukkon Ágnes *Tótfalusi Kis Miklós naptárjai* című cikkében²² az 1700 körüli lőcsei és kolozsvári kalendáriumok krónikáit hasonlította össze. Felfigyelt arra, hogy a kolozsvári kalendáriumok krónikái önálló erdélyi hagyományt követnek.

Käfer István *Zsolnai szlovák kalendáriumok történelemszemlélete a Rákóczi szabadságharc koráról* című cikkében²³ teljes terjedelmében, párhuzamosan közölte az 1708. és 1709. évi kalendáriumokban szlovákul, az 1708. évi lőcseiben pedig magyarul megjelentetett krónikát. Különösen a szlovák kalendáriumok tűnnek ki bátor kuruc szellemükkel. Az 1704. és 1706. évi debreceni kalendáriumok krónikáiban a szabadságharcra semmi sem utal.²⁴ Töltési komáromi kalendáriumai (1705—1722) tudósít ugyan az eseményekről, a szabadságharc ügye mellé azonban krónikájában nem állt oda. Az 1711-re szólóban a krónika végén található Végző beszéd Magyar Országnak mostani állapotjáról című rész szerint a romlást „az égi csillagzások ereje nem okozta, hanem a pártos fejek nagyra vágyása, s az ő vezérlőködések alatt, merő szabadságban ment igazságtalanság, húzás vonyás, praedálás és sok más istentelenség. . . . Annakokáért oh ostorozott és félig kétségben esett nép, térj Istenhez igaz penitencia tartó szívvel. . . .”

Érdekes, hogy a krónikát nem közlő *Calendarium Tyrnaviense* is változtatásra kényszerült a szabadságharc alatt. Bár e változtatás csak annyi, hogy az 1707. évi ajánlás nem a császárnak, hanem Szűz Máriának, Magyarország patrónusának szól, oka kétségkívül a kurucok sikereiben keresendő.

Az erdélyi kalendáriumok krónikái az egész század folyamán megemlítik a nemzeti szabadságmozgalmak eseményeit (természetesen Bécsnek megfelelő hangon), név szerint megnevezve a vezetőket, pl. II. Rákóczi Ferencet. A kurucok sikereiről azonban ezek is egyre kevesebbet írnak a század elejének emlékezetes dolgai között.

22. *ItK* 1978, 52—61.

23. *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve* 1972, 245—289.

24. Esze Tamás: *Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből. A debreceni tipográfia termése, 1703—1705.* = *Könyv és Könyvtár*, 1964, 71—134. Az idézett hely: 119. l.

A magyarországi kalendáriumok többségében Rákóczi nevével nem találkoztunk. Kivétel pl. a Royer örökösénél Pozsonyban, 1746-ra megjelent *Eleve meglátó magyar jövőndő mondó* címet viselő kalendárium. Spaiser magyar nyelvű, lőcsei formára nyomtatott kalendáriumainak emlékezetes dolgai között előfordul ugyan néha Rákóczi neve, de róla csak annyit tudunk meg, hogy vezetésével 1703-ban zendülés kezdődött.

Érdekes a megfogalmazás, fontos szerepe van egy-egy szónak, vagy a megfogalmazás egyéb módjának és a sorrendiségnek. Jellemző pl. hogy 1706-nál az alábbi mondat: „Gen. Rabatta Szent Gotthárdnál a kurucoktól véletlenül megüttetik, tábori eszközeit elhagyván”, egyes kalendáriumokban csak a megüttetik szóig tart.²⁵

A nép, elsősorban parasztságunk történelmi tudatának alakulása, ill. alakítása szempontjából nagyon fontosak e krónikák, érdemes volna őket részletesen feldolgozni. A magyar nyelvű kalendáriumok közül az általunk látottakban krónika az alábbiakban szerepel: Komáromban 1705—1722 között, Lőcsén 1742-ig, Győrött és Kolozsvárott a század végéig (az utóbbinak 1793-ra szóló kiadása csak az 1792. évi eseményeket írja le). Spaisernek Pozsonyban lőcsei formátumra nyomtatott kalendáriumában 1730—1754 között csak néha hiányzik, Kassán a 60-as években mindig van, előtte és később néha teljesen elmarad. A század végén induló naptársorok általában csak az első (néhány) évre nyomtatottban hozzák a teljes magyar krónikát, aztán már csak az elmúlt év magyar történetét. A krónika helyét gazdasági, ill. szórakoztató és nevelő olvasmányokkal töltik ki. Így pl. Nagyszebenben, majd Nagyszebenben és Kolozsvárott nyomtatott kalendáriumában Hochmeister, és Pesten nyomtatott kalendáriumában Patzkó. Mindkettő 1790-ben jelent meg először. Kassán Ellingernél 1796-ban még hosszan, 1797-ben már csak röviden szerepel e rovat. Később (és 1795-ben) pedig hiányzik.

Royer *Eleve meglátó magyar jövőndő mondó*-jában (1745, 1746) a krónika eltér a szokásostól. Három részre tagolódik: 1. Pannónia 375-ig. 2. Magyar történelem 1000-ig. 3. Magyar történelem 1000 után. Landerer a Royer nyomda megszerzése után a jogfolytonosságra hivatkozva hasonló formátumban (hosszúkás 12°) nyomtatott. Az 1753-ra szóló *Ó és új magyar jövőndő mondó* előljáró beszéde szerint kalendáriumja új dolgokat hoz „édes hazánk dolgai s változásai felett is, amelyek másféle kalendáriumokban, krónika formában, a bevett szokás szerént minden esztendőnként untig és csömörlésig elől adatnak”.

A váci kalendáriumok közül az 1784. éviben van krónika, az 1797. éviben azonban a „Híradás a váci kalendáriumról” című, olvasóhoz intézett sorokban a kalendarista már új szellemben szól a kalendárium lényegéről: „Nincs tudtomra egy könyv is, mely oly gyakran forogna a szántó-vető gazdák kezében, mint a kalendárium, minden kétség kívül legjobb eszköz őket a természet históriája tudásában elősegíteni; mivel pedig egy ilyen módon elkészült országszerte való petákos kalendárium olvasgatása által sok hasznos, sőt szükséges dolgokat jegyezgettem fel, ezekkel töltvén a

25. Megfontolandó, hogy e mondatok gyakran még a szemtanúkat emlékeztették, vagy legalábbis olyanokat, akik az eseményeket nemcsak a krónikákból, hanem szüleik, nagyszüleik elbeszéléseiből is ismerhették.

krónikának és az ott rakásra hordott, haszontalan déb-dáb históriák helyét, mivel mind ezeknek, mind amazoknak felettébb való rövid és száraz volta miatt úgys kevés, és éppen semmi hasznát se vehetik, vagy ha abba olykor bele akar kukkantani, az elébbi kalendáriumok közül egyet megtarthat avégre; az újabban történt, hazánkat illető nevezetes dolgok úgys itt megtalálhatnak, és ezután is mindig feljegyeztetnek, amint tavál is már a váci kalendáriumnak szokott toldalékjában, Urunk születése után némely jeles dolgok emlegetése alatt láthatták sokan.”

1794-től Pesten Trattner, 1798-tól Landerer Pozsonyban és Pesten induló, a századfordulón és a 19. század elején fontos szerepet játszó kalendáriumaikban már nem közöltek teljes magyar krónikát, hanem kontinuált (folytatásos) fejezeteket „Erős hatalommal országló fejedelmeink rövid krónikája Attilától fogva”, ill. „Magyar királyok nevezetesebb történetei” címmel.

Trattner 1795—1796-ra kiadott *Magyar zsebalmanák*-jaiban is hasonló anyagot ad „honyunk történeteit kedvelőknek”. 1795-ben főleg Attila életét, 1796-ban pedig a magyar honfoglalás és kalandozások korának eseményeit írja le és illusztrálja szép metszetekkel. 1795-től kalendáriumaiban is előbb a magyar koronáról írtakhoz, majd a következő években a történelmi eseményekhez közölt metszeteket. Hochmeister kalendáriumaiban a század utolsó évtizedében az uralkodó ovális mellképét találjuk.

Komáromban Weinmüller Bálint a század végén olyan „krónikás” kalendáriumot nyomtatott, amelyben szintén kontinuált krónika (Hunyadi Jánosról) szerepelt. Löwe pozsonyi, német nyelvű kalendáriumához (1786) Mátyás király életrajzát mellékelte. A Spaiser által magyarul, németül és latinul 1778—1788 között kiadott negyedréti alakú kalendáriumok tudós matériáiról külön fejezetben szólunk.

A latin nyelvű kalendáriumok olvasóközönségének semmi újat nem nyújtott volna már az annalsztikus, rövid krónika, hisz míg a latin nyelvet elsajátították, ennél jóval többet megtanultak a magyar történelemből. A német nyelvűekben ritkábban akadunk rá, elsősorban a lőcsei mintára nyomtatott kalendáriumokban: Győr, 1737; Pozsony, Spaiser, 1767; Kassa 1789; Nagyszében, Hochmeister és Barth kalendáriumaiban.

A század első felében Streibig negyedréti alakú, német nyelvű kalendáriumaiban folytatásos magyar krónikát találhatunk. Spaiser hasonló kalendáriumaiban 1730-tól 1776-ig, általában évente 16 kéthasábos lapon közölte a kontinuált magyar krónikát, 1776-ban e sorozatot az 1664. évvel fejezte be. Negyedréti alakú magyar kalendáriumaiban rövidebb formában, de szintén folytatásokban közölte a magyarok emlékezetes dolgait.

A krónikát olykor az Európában és Magyarországon épített és (vagy) elpusztult városok lajstroma követi, városonként csak az évszámot adva.

Ennél jóval gyakoribb a „Rövid emlegetések”, „Európában és külső országokban történt és a státust illető dolgokról”, „Az mostani újságokból szedegetett történetek”, „Az újságokról” vagy valami hasonló című rész, mely magyar nyelvű folyóiratok hiányában fontos ismeretszerzési lehetőséget kínált az olvasóknak. „Rövid summája az emlékezetre méltó dolgoknak, melyek . . . a bécsi és egyéb újságleveleken kihirdettettek” — olvassuk az 1750-es években a kassai kalendáriumban. E rész mindig országok sze-

rinti felsorolásban halad, s néha megnevezi forrásait. Természetesen, ha valami rendkívüli esemény akadt, akkor annál többet időz. Ha nincs semmi említésre méltó, akkor pl. a győri kalendárium így ír: „Az újságokról szükséges volna írni valamit az idén is, mint más esztendőkbén, de mivel eddig igen kevés újságaink folytanak, amik folytak is tudva vagynak mindenkénel. . .” (1763). „Ezen 1763-dik esztendőben is az Újságokról igen keveset írhatunk, hanem hogy először a keresztény fejedelmek között. . . szép békeség szereztetett; másodsor: Szent Iván havának 28-dik napján reggel egy fertálykor hat órára Komáromban és Győrben oly nagy földindulás támadott, hogy Komárom egészen leomla, amely épületek fennmaradtak, azok is széjjelhasadoztak, két templomokon a tornyok láthatóképpen meghajlottak, mint feljebb is megmaradó emlékezetre feltétetett.” (1764.) Tehát ez a földrengés bekerült a krónikába is. Az újságokról szóló rovat egyébként ritkán közöl magyar anyagot, mert az emlékezetes dolgok, azaz a magyar krónika e rovatnál sokkal bővebben tartalmazza a hazai érdekességeket és fontos eseményeket, a főrendi családokban történt családi eseményeket vagy bármiféle rendkívüli eseményt. Az újságokról írt rész a hetvenes évek elején szűnt meg.

II. József türelmi rendeletének eredményeként Bécsben is építhettek a protestánsok templomot. Mikor az evangélikusok és reformátusok ezt megtették, Patzkó kalendáriumában beszámolt erről (1786).

A század folyamán gyakran találkozunk olyan megoldással, hogy egy-egy Európa-szerte nagy port kavaró eseménynek külön ismertetését nyújtja a kalendárium. Győrótt az ötvenes évek végén Streibig külön metszetsoron ábrázolja le a történeteket. Így 1758-ban, 1759-ben és 1760-ban beragasztott fólió alakú metszetsoron dolgozza fel a XV. Lajos ellen megkísérelt 1757. évi merényletet, az 1697-ben rendelt török körmenetet és „Josephus Emmanuel F. portugáliai király ellen pártütőknek executióját”-t.

A század végén nem ritka a krónikához csatlakozó, esetleg azt helyettesítő vers sem. Az 1799. évi kolozsvári kalendáriumban pl. az 1798-as augusztusi tűzvész leírását olvashatjuk, 36 sorban. Landerer *Nemzeti kalendáriuma* verses formában eleveníti fel a magyar királyok történeteit. Trattner a magyar királyokról (1794), Hochmeister pedig az erdélyi fejedelmekről és vajdákról közölt verset.

Az *Eleve meglátó magyar jövendő mondó* 1745-ben és 1746-ban „A neves magyar nemzetnek hadi rendtartásáról. . .” ír, történeti visszatekintést is adva. Bizonyára az osztrák örökösödési háború indokolta közlését.

Az egykorú magyar történelmi események kiemelt helyen való szerepeltetése a győri kalendáriumokban az 1780-as években, a török harcok kiújulásakor jelenik meg, Hadi történetek címmel. 1799-ben a komáromi kalendárium a török birodalom történetét és szervezetét ismertette. A hadi történetek eseményeit, csataleírásokat, a kor divatja szerint, levélformában olvashatjuk. A vevők kedvelhették e leírásokat, erre látszik utalni a kimagradások miatti mentegetőzés. Az 1796. évi győri toldalék értékes leírást ad a Martinovics-féle összeesküvésről és a kivégzésekről, majd felsorolja azok nevét, akik részt vettek az összeesküvésben és fogságra ítéltettek. Ugyanabban a kalendáriumban szerepel egy 22 strófából álló vers, mely A bécsi éjjeli vigyázó az ő polgártársaihoz a közelítő 1795. esztendő kezdetinek al-

kalmatosságával címet viseli.²⁶ E vers szerepel az 1796. évi győri német nyelvű kalendáriumban is, a Martinovics-féle összeesküvésről azonban Streibich csak röviden tudósítja német nyelvű olvasóit, Urtheil deren Stats-Verbrechern zu Ofen címmel. Mindkét nyelven írt 1794. évi kalendáriumában a francia forradalom mártírjáról, XVI. Lajosról. Leírja a kivégzést és közli a király végrendeletét. 1798-ban a magyar nyelvű kalendáriumban egy francia földgömböt tart kezében (a versalírás kezdősora: Addig vívok, míg a világot béfalom), a vele szemben álló kardos magyar huszár pedig így szól:

De gőgös Frantz, meg-hidd, hogy előbb el-pusztulsz
Mint sem mindeneket fel-falsz, avagy fel-dűlsz,
A vitéz magyarság el-állja utadat,
S le-kaszabolja fenn-héjázó nyakadat.

A török helyére más kalendáriumokban is a francia került a század utolsó évtizedében. Néha egészen meglepő helyen találunk híradást a francia eseményekről. Landerer 1797. évi pesti, német nyelvű kalendáriumában pl. az anekdoták között áll a „Verzeichniss der in Frankreich unter der Regierung Robespierre hingerichteten Personen”. Landerer 1795-ben folytatta Pozsony—Pest—Kassa helymegjelöléssel ellátott német nyelvű kalendáriumában az „Übersicht des dermaligen französischen Krieges” című részt, 1796-ra is folytatást ígért, ígérte azonban — a cenzúra miatt? — nem tartotta be.

Hochmeister a történelmi eseményekhez kapcsolódva, 1793. évi kalendáriumában a magyar királyok koronázásának rövid leírását, az 1798. éviben pedig a franciák ellen felkelt magyar nemesség biztatására „Magyar Országi fel-ülésre készített Nemzeti kótás dall”-t közölt. A Berzsenyi ódáinak hangnemté idéző verset kísérő kotta egyedülálló a század általunk látott kalendáriumában.

Napóleon hadjáratait a 19. század elején is nyomon követi néhány kalendárium, néha színesen, olvasmányosan számolva be az eseményekről.

2. Honismeret, statisztika

Nem véletlen, hogy a század harmincas éveiben fellendülő honismereti irodalom nyomot hagyott a győri latin nyelvű kalendáriumokban. Az ott élő protestáns és katolikus tudósok (tanárok) közül többen is részt vettek az ország viszonyait feltáró munkában. Az 1749 előttre nyomtatott latin nyelvű kalendáriumokból csak az 1740. és 1745. évekre nyomtatottakat

26. Természetesen nincs szó arról, hogy Martinovicsék összeesküvését helyeselte a kalendárium leírása, sőt ugyanezen kalendáriumban egy strófa így szól:

Ódd magad jakobinusoktól,
Mint az ördök cinkosítól:
Látod, bészíván mérgöket,
A szép Frantz-ország mivé lett.

sikerült kézbevennünk. Az 1740. éviben a naptár a verzőkon található, a rektókon pedig az alábbi cikkelyeket olvashatjuk:

„Januarius tractat de situ coeli in Hungaria et atmosphaerae constitutione,
Februarius agit de meteoris in Hungaria passim obviis,
Martius proponit naturam et constitutionem telluris Hungariae,
Aprilis disserit de variis Hungariae animantibus,
Majus occupatur circa vegetabilia, arbores et plantas passim obvias,
Junius repraesentat aquas Hungariae in genere,
Julius proponit aquarum Hungariae naturam et variam constitutionem,
Augustus continuat discursum de variis aquarum Hungariae virtutibus,
September considerat montes Hungariae insigniores in genere,
October contemplatur promontaria vinifera et vina Hungariam celebria,
November sistit fodinas minerarum variarum per Hungariam obvias,
December concludit discursum de metallis, mineris aliisque fossilibus.”

Hasonlót ígér a szerző 1741-re is: „statum patriae nostrae naturalem”, akkor azonban aktuálissága miatt a belgrádi béke pontjait közölte.

Az 1740-es években a latin nyelvű győri toldaléket néhányszor Torkos József írta. 1748-ban a Győr és Komárom között talált rómaikori sírkövekről értekezett.

A magyar nyelvű kalendáriumok a század első felében még kevésbé számolhattak olyan olvasóközönséggel, amely hasonló témájú toldalékokat értékelt volna. Német nyelven már korábban, az 1760-as években megjelentek a hazát ismertető sorozatok. Landerer budai kalendáriumában 1769-ben a magyarországi folyók leírását adja, 1780-tól pedig a *Historische Nachricht von denen merkwürdigsten Orten und den Produkten der Gespanschaften des Königreichs Ungarn* című folytatásos sorozatot. 1787-ben a *Sibyllinische Weissagung in einem Crackauer-Calender* című *Haus und Wirtschafts Kalender*-re változik, a vármegyék leírása azonban tovább folytatódik. A Pozsonyban 1779-ben nyomtatott Landerer-kalendárium végighalad az ország négy részének (Dunántúl, Dunáninnen, Tiszántúl, Tiszáninnen) vármegyéin hasonló formában, természetesen nem annyira részletesen, mint a budai sorozat, az egész ország leírása azonban így is meglehetősen terjedelmes. Löwe 1786-ra németül kiadott kalendáriumában Fiume topográfiai leírását és Erdély új felosztásának ismertetését találhatjuk.

1753-ra Landerer *Ó és új magyar jövődő mondó* című kalendáriumában Magyar Országunk szakasztott igaz leábrázolásá-t adja, de ez inkább csak ügyes üzleti húzás, mint komoly leírás. Mindenesetre a bevezető vers után rövid ismertetést is ad, majd végighalad a vármegyéken, felsorolja a városokat, a fő- és alispánok neveit. A bevezető vers néhány sora:

Ez ama szép haza, aki mindenekkel,
Mint a bimbós tavasz illatos füvekkel,
Vagy a kalászos nyár szép búza fejekkel
Bővelkedik, s vagyon híre is ezekkel.

.....

Az egész Európát láthatd (!) itt egy kertben...

Ezt a leábrázolást 1791. évi kalendáriumában Patzkó megismételte, 1792-től pedig évente közölte a fő- és alispánok neveit.

Vácott a magyar nyelvű kalendáriumokban 1784-től „Kedves Magyarország hajdani díszes városinak, melyeknek régi jeles fenn állott valóságából mostansággal az egy keserű fal-morsalékoknál, avagy a szomorú puszta árnyéknál egyéb nem láttatik, néminémű leábrázolása s emlékezete” „az olvasóknak elejébe fognak esztendőnkint tetetni e kalendáriomban”. Sajnos csak az 1784., 1786. és 1797. éveket láttuk. Az 1784. évben Syrmium, az 1786. évben pedig Sicambria-Buda a leábrázolt város; az 1797. évben a cíkkünkben már említett új szemlélet jelentkezik, e rovat már nem szerepel benne.

Trattner az 1795. évi pesti kalendáriumában „Édes hazánknak rövid esméretét (geographiáját)” adja, „hiteles auktorokból”. A következő évtől megjelentetett magyar történeteit, amelyekkel folytatja e munkát, az előző fejezetben már tárgyaltuk. Az 1780-as évek végén több kalendáriumunk között táblázatot a császári és királyi birodalomban található nevezetesebb városokról. 1788-ban a görögök a birodalmat „mért-föld” nagyságokban, népességben, jövedelemben ismertetik, majd különös jegyzéseket adnak a népszaporodásról, házasságokról, születésekről és elhalálzásokról, továbbá a vallási felekezetekről.

Külön szín és tudatos szerkesztés eredménye az 1790-ben Hochmeister által indított kalendárium, amely 1791-től *Az erdélyi magyar hazafiak kalendáriuma* címet viseli.²⁷ Az 1791. évben Erdélyt ismertette „magyar hazasorsossai kedvéért egy buzgó hazafi”; „I. Földi és lakosai”. A lapalji jegyzetekben Erdély ismertetését taglaló további köteteket is ajánl. „Jövő esztendőben következik a folytatás (II. Polgári alkotmány és kormányzás. III. Fejedelmek története) és ugyancsak bővebben, mint sem az idén egy véletlen a szerzőt illető akadály miatt lehetett. Azonban remélhetni, hogy e következő függelék is kedves lesz az igaz magyar hazafinak, akinek minden kedves, ami nemzetét illeti.

Függelék

Moldvában s azon túl lakó magyarokról Zöld Péter Csík-Delni plebanos úr által adatott tudósítás.”

Sajnos a következő években nem folytatta a kalendárium Erdély ismertetését, de nem kevésbé érdekes és színvonalas toldalékokkal találkozunk. „Az ember természeti esmérete” című részben, a végén a következőket olvashatjuk:

„Amikre pedig egy nemzet pallérozódásában az ember vigyázhat, azok ezek főképpen:

1. A nevelés és tanulás módja. Ezen két fundamentumon áll főképpen az erkölcs. Amely mértékbe javul egy hazába a nevelés, és tanulás módja: abba a mértékbe nevedik a pallérozódás és jó erkölcs.
2. A nyelv: Mint az időt az óra mutatóról lehet megismerni, hogy hány óra van: úgy egy nemzetről legkönnyebben a maga nemzeti nyelve

27. E kalendárium az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság programját népszerűsíti. Vö. Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Nyelvművelő Társaság iratai*. Bukarest 1955. 374. l.

állapotjáról lehet ítéletet tenni. Csak ez az útja, és első ajtaja a világosodásnak; a külső nyelvek is csak akkor jók, ha a nemzeti nyelvnek szolgálnak a tudományokban és a kereskedést s esméretet segítik.

3. A tudományok és mesterségek: Amely hazába ezek az árrok nem termnek meg, hanem csak kül földről hozzák őket, jele hogy még abba az országba, az a föld, mely ezeket a gyümölcsöket termi — a fő, nincsen kimívelve.”

Hochmeister kalendáriumaira még visszatérünk a gazdasági és orvosi toldaléktípusok ismertetésénél, de másutt is érintjük őket.

A metszetekkel kísért honismereti felhívások csak a 19. század elején jelentek meg. Pl. az 1808. évi komáromi kalendárium az egykor híres komáromi vár „régóta renoválásra” várását verseli meg.

3. *Históriai leírások*

Külön műfajnak tekinthető a győri magyar kalendáriumokban az 1770-es években közölt állatleírások. A következő állatokról van szó: gólya, fecske, lúd, denevér, ökörszem, ló, farkas, róka, cethal, delfin, fóka, orka, elefánt, hangya, légy, nyúl, galamb, kakukk, poszáta (füstfarkú madár), fülemüle, griff, veréb és halak.

Olvasmányosak, szép magyarsággal írták őket, jó tapasztalati megfigyeléseket tartalmaznak. Nem mindig kifogástalanok tudományos szempontból, de a kor színvonalát tekintve mindenképp figyelemreméltók. Anyagukat — az antik auktoroktól²⁸ korabeli megfigyelésekig — históriai leírassá szélesítik. Természetesen a kor mentalitásának megfelelően gyakori a moralizálás bennük.²⁹

Szerzőjük talán azonos azzal, aki az 1771. évben A beszédről és a hallgatásról így írt: „Kerüld, amennyire lehet az idegen és a más nyelvből vett szókat, jóllehet ez sokak előtt igen szépnek tartatik, ha a magyar szó közé deák, német, francia szókat is kevernek; mindazonáltal egyedül csak a magyar nyelvet tudó született jó magyarok úgy tartják, szebb, jobb, ha lehet maradjon kiki a maga született nyelve mellett, ne keverje össze más nyelvvvel, jobb a magyar beszédben csupán csak tiszta magyar szókkal élni, mivel a mi született nyelvünkön szinte olyan világosan, értelmesen azon dolgot kimondhatjuk, kifejezhetjük, mint más nyelvből vett szókkal.”

A históriai leírás a század folyamán máskor is előfordul a győri kalendáriumokban. Pl. az 1765. évben „némely jeles elméjű emberekről”, „Némely jeles elméjű asszonyokról”, „A csudálkozásra méltó emberekről”,

28. A latin irodalmi ismereteket néha nemcsak közvetve propagálta a győri kalendárium. 1783-ban a melléklet mitológiai ismeretekre oktatta olvasóit.

29. Pl. az 1777. évben egy ifjú gazda szájába adva szól az asszonyoknak a figyelmeztetés: „Légyen fejed, mint a nyúlé engedelmes, tűrő, lágy ... Légyen szád, nyelved, mint a nyúlé; a nyúl nem csicsi-csacsi, mint a fecske, nem csacsóka-csalóka, mint a csóka, nem csiri-biri, mint a veréb, nem dri-dru, mint a daru, csendes. ... Légyenek füleid, mint a nyúlé, hallók, résen állók ... Légyenek szemeid, mint a nyúlé, éjjel-nappal vigyázók ... Légyen szíved félelmes, mint a nyúlé ... Légyenek lábaid, mint a nyúlé ...” stb. „Halld hát a galambról is ezeket ...”

„A nagy emberekről”, „A kicsiny emberekről”, „Némely emberekről, kik az oktalan állatokat igen szerették”, „A soká aluvó emberekről”, az 1782. évben pedig a csillagokról, planétákról és aspektusokról. Hasonló stílusban íródott az 1768. évben megjelent „Megjegyzésre érdemes dolgok”-ban található, távoli országok érdekességeit felidéző rész.

Ezen írások formája teljesen nyitott s olyan írással is érintkezést mutat, ahol tárgyakat, épületeket ír le a kalendarista. Így pl. drága üveg-fajtaikat, híres barlangokat és díszes épületeket (Győr, német nyelvű, 1771), vagy ami nagyon gyakori: a világ hét csodáját. Az elsősorban európai időbeli kalandozások sorából álló írásokban gyakran előkerül a Közel- és Távol-Kelet, Amerika és Afrika is.

4. Versek, anekdoták, találós kérdések, mesék, elbeszélések

A magyar nyelvű kalendáriumok jelentős részében találunk ún. hónapverseket. Ezek többsége nem több alkalmi témák (ti. a hónapok és évszakok) megverselésénél felező tizenkettesekben. A szerény számítások szerint is kétezernél több strófa közt azonban jócskán akad tartalmi és formai szempontból is jelentős. Ismétlődés csak ritkán van. Alapos feldolgozásuk talán hozzásegít majd ahhoz is, hogy szerzőjük személyére fényt derítsünk.

Néha a latin forrást is ott találjuk a magyar mellett. Pl. Spaiser lőcsei formátumú, 1751-re szóló kalendáriumának szeptemberi hónapverse esetében:

Nincs nagyobb barátság két szeretők között,
Mint kiket egyenlő erkölcs öszve kötött. . .
Deákul: Non major est amicitia, quam inter eos,
quos morum paritas conjunxit.

1754-ben Spaiser hasonló típusú kalendáriumában a hónapversek a drágakövekről szólnak. A decemberi vers után ez áll: „Ezeket szerzette Losonczy Béce András. Anno aetatis suae 67.”

A többnyire moralizáló, életbölcsestre oktató hónapverseken kívül gyakoriak még a verses történelmi ismeretek és prognosztikonbetétek. A már említetteken kívül néhány jellemző esetet sorolunk fel.

Mária Terézia cigányok letelepítését elrendelő parancsának megjelenésekor az 1769. évi kalendáriumában Streibig Tzigányok végső romlása címmel számol be Nagyida elvesztéséről, 45 strófában. Az 1799. évre szóló kalendáriumában Ellinger is közölte e verset, vidám dalok kíséretében. Pl. Egy mulató ének, mellynek se füle, se farka, vagy: Vidámító víg nóta. Ez utóbbi, félig magyar, félig latin (kezdősora: Megholt feleségem, satistarde quidem). A váci 1786. évre szóló toldalék verses elbeszélése élére címként „Kártigám” neve került.

A 18–19. század fordulóján különösen elszaporodtak kalendáriumainkban a versek. Ekkor már gyakran a toldalék önálló fejezetét alkotják. Trattner 1796-ra szóló *Magyar zsebalmanák*-ja részben „a szép nem mulatóságára” készült. Elbeszélő költeményeinek témái: „A jámbor falusi lány”, „A módi” és két lánykérésről szóló. A módi című versben ilyeneket olvashatunk:

Franciaországban
Van első trónusa

...
A szeles francia
Tudja kigondolni,
Több majom nemzetnek
Pénzért adogálni.

S aki nem követi
Bolondnak tartatik,
Még az írásban is
Módi kívántatik.

Trattner ugyanezen évre nyomtatott egy másik *Zsebkalendáriumot* is a szép nem kedvéért, ennek hónapversei egy-egy emberi tulajdonságról szólnak, melléklete pedig (vagy talán fordítva?) a *Pesti teátrumi zsebkönyvecske*.

A kalendáriumok népszerűségével magyarázható, hogy a Kis János által kiadott *'Sebbe való könyv* (tulajdonképp Kis fordításainak gyűjteménye és néhány eredeti műve), amely már kifejezetten azoknak szól, „akik az olvasásban hasznos gyönyörködést keresnek”, 1799-re már Kalendáriom és zsebbe való könyv címmel jelent meg,³⁰ s miként Kis a kötet bevezetésében elmondja, a kalendáriumot „az efféle könyvecskékből a szokás szükségessé láttatik tenni”.

Komáromban a 19. század elején Gellert verseiben feltűnik a szegény jobbágy alakja. Ugyanekkor Kolozsvárott Csokonai *Dorottya*jának részletei jelennek meg, Amadé László és szerző megnevezése nélküli versekkel együtt. Az 1810-es évek elején Landerer Anna budai kalendáriumaiban is találkozunk Csokonai által és annak stílusában írt versekkel.

A kalendáriumok keresettségét főleg a tréfás, anekdotázó, mesélő olvasmányok biztosították a század végéig. Ide soroljuk a trükkös mutatványokra, bűvészkedésre való tanítást, a találós kérdéseket, a farsangi kalendáriumokat (= a kalendárium paródiája), a mulató- és kuruzsló énekeket (pl. a svábok és cigányok magyarul beszéltetése), de a legfontosabb közöttük kétségtelenül a „Mulatságos történetek”, „Történet dolgok”, „Unalmas órákban való időtöltés”, „Világi matéria”, „Tisztességes időtöltésre szolgáló történetek”, vagy valami hasonló címet viselő rész, amely hosszabban-rövidebben szinte minden kalendáriumban jelen van.

Az anekdoták jó része ismétlődik, nem ritkán (általában néhány évtized múlva) egyes kalendárium-sorokon belül is.³¹ Némelyike magyar személyhez fűződik. Gyakran szerepel Mátyás király. Galeotto Martio a forrás³² legtöbbször. A század első éveiben a *Calendarium Tyrnaviense* többször is közölt néhányat latinul. A győri magyar nyelvű kalendárium közel tíz

30. Pozsony, 1799 (?), Wéber.

31. Egyik-másik kalendáriumban későbbi felhasználás nyomaival is lehet találkozni. Pl. az OSZK-ban őrzött 1761. évi győri kalendárium egyes anekdotái mellé egy reformkori kalendarista az 1827. és 1828. évszámokat írta be.

32. *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae...* (Megjelent Bécsben 1746-ban is a *Scriptores rerum Hungaricarum* című kötetben.)

évig tartó sorozatában „Hunyad Mátyás . . . királynak bölcs és tréfás beszédéről és cselekedeteiről” írt fejezeteket. Sajnos az 1752-ben a 28. fejezettel végetért sorozatból csak négyet ismerünk. Az utolsó kettő forrása Galeotto. Az 1749. évi kalendáriumban azonban két meglehetősen sikamlós tartalmú, ismeretlen Mátyás-anekdota található. Egyébként a század szabadszájúságának termékei (a mai fülnek legalábbis annak hatnak) bőségesen képviseltetik magukat e „tiszteséges időtöltésre szolgáló történetek” között.³³

Az anekdotatípusnál gyakoribb az adoma. Leggyakoribb szereplő a cigány, de szinte minden társadalmi és foglalkozási ág előkerül: a deák, a képiró, a paraszt, a pap, a katona stb. Gyakran aktuális tartalmat is hordoznak. A katona előkerülése pl. háborúk idején.

A cigányokkal a hatvanas évek végén gyakran foglalkoznak kalendáriumaink, Mária Terézia rendeletének következményeként. 1768-ban ilyen jellemzést olvashattak a győri kalendárium olvasói: „De akárhonnán valók, akárkitől származtak, látjuk azt, magános, különös régi furcsa nemzet, más nemzetektől nyelvvel, természettel, vérrel, indulattal, gyomorral, szőrrel, bőrrel igen különböző, nem tart a paraszttal, nem szereti a parasztmunkát, se szűrt, se gubát, se ködmönt, se bocskort, hanem deliásan, cavallirosan színes selyem rongyos ruhába, nemzetének régi szokása szerint kíván jární: élete igen alávaló, nem sokat süt s főz, gyomra jó egészséges, minden gyimet-gyomot, giz-gaszt, büszhödt húst, só és bors nélkül béviszen: mestersege sokféle, fortélyos, könnyű, nem sokat éjszakáz, de ész kell hozzá, hogy hasznosan, szerencsésen folytathassa, dupla áron toldással adhassa.”

Természetesen bizonyos helyi színezet is jelen van, a környéken történt tréfás események bekerülnek e vidám olvasmányok közé, vagy vándormotívum hordozójává válik egy-egy jellegzetes figura, pl. a váci kalendáriumokban az együgyű palóc legény.

Az anekdoták, adomák és más kiterjedelmű elbeszélések kalendáriumba való bekerülését néha a nevelő céllal, többnyire azonban kimondottan is a gyönyörködtetéssel, mulattatással magyarázzák maguk a kalendáriumok. Nagy és híres emberek történetei, szellemes mondások, életképek, sikamlós szerelmi történetek, tréfák — általában a világirodalom vándormotívumai — magyar környezetben jelentek meg. Nem ritka azonban a környéken „történ dolgok”-at csokorba szedő melléklet sem. Mindenesetre e történetceskéék felhalmozódása tette lehetővé Andrád Sámuel, de főleg Kónyi János anekdotagyűjteményének³⁴ létrejöttét és a megjelentetett kötetek nagy népszerűségét. Szűrőpróbaszerű összehasonlításunk szerint a kalendáriumokban csiszolódott változatok a gördülékenyebbek.

A kalendáriumok gyakran gúnyolják önmagukat is. Győrtt a század folyamán kétszer közölték az „újdun-új mulatságos fársángi kalendárium, melyben mind feltaláltatik, ami egy teljes kalendáriumi matériához tarto-

33. Nem véletlen, hogy a cenzorok többször is utasításba kapják a vaskos humor nyesegetését. 1770. jan. 12-én pl. a helytartótanács így utasít: „nihilque, quod incongruum, indecens et scandalosum esset, eis adjiciatur.” L. az 1. sz. jegyzetet, 243. l.

34. Kónyi János: *A mindenkor nevető Democritus* 1–2. Buda, 1782. Utána még sok kiadást megért. — Andrád Sámuel: *Elmé és mulatságos anekdoták* 1–2. Bécs, 1789–1790.

zandó, nagy szorgalmatossággal öszveszedett A gonosz asszonyok horizonta (vagy földi látásoknak határozata) szerint” című kalendárium-paródiát (1754, 1789). A találós kérdések és adomák nem kímélik a kalendaristát sem. Pl. adoma arról, hogy míg a kalendárium csináló az eget szemléli, a katona addig felesége tilosában jár (Győr, 1785). „Kiknek szabad hazudni? A kalendáriomnak, a doktornak és az édes anyának” (Győr, 1784).

A kérdések és feleletek nagyrészt a mai — különösen a gyerekek körében élő — találós kérdéseinkhez hasonlítanak, előfordul köztük azonban komolyabb hangvétel is, ismeretterjesztő tartalommal. Ez utóbbiak főleg a kassai kalendáriumokban az 1760-as években „Némely természetbéli kétséges kérdésekre adott helyes feleletek” címmel. Landerer német nyelvű kalendáriumainak állandó rovata. Magyar nyelvű kalendáriumainkban rendszeresen sehol sem találkoztunk vele.

1796-ban Trattner *Magyar zsebalmanák*-ja találmányoknak nevezi őket. A májusi hónapvers helyett álló találmány így hangzik:

Hidakat építek
Balaton vizére,
Vagyok, meddig élek
Gyermekek kedvére,
Rajtam vigyázással
Mennek, s bámulással,
Sokan kebelemben
Vesznek enyelgésben.³⁵

Trattner 1797. évi kalendáriumában Attila és Buda története mellett párbeszéd formában „Egy tréfás inas, akit Bencének hívtak, az ő urát, asszony ruhába öltöztetvén, így vigasztalja feleségének halála után”. 1810-ben a komáromi kalendáriumban a Senki Pál típusról olvashatott a közönység.³⁶

Bár a kalendaristák többször is szóvá teszik, hogy a dib-dáb históriák helyett hasznosabb matériákat közölnek, az eladhatóság miatt e részeket mégsem mellőzhették teljesen. Jellemző a váci kalendarista vallomása: „Jóllehet már feljebb az említett híradásban az holmi tréfás históriáknak irogatásin majd egészen kiadtam, mint némely betyárok a kopott tatai szűrön; de mivel valaha az illetin újságos dolgok olvasgatási üres óráimban nem utolsóok voltak előttem, azért még az idén is a régi szokás mellett maradván az érdeemes olvasóknak kedvéért a Tzigány eskítettissel holmi fire-fura idíteltisre való emlígtéseket eli hordok, addig is, amíg a Paraszt lakodalom nevezetű könyvecskével eléállhatok.”

Nagy népszerűsége volt Esopusnak. Spaiser 1759-től 4° és 16° alakú magyar nyelvű kalendáriumában több éven át közölte meséit. A tizenhatod rétfüeket szép metszetekkel illusztrálta.

35. A naptárrész után elhelyezett felelet: JÉG.

36. Gyakori az olyan toldalék, ahol később költőink, íróink által magasabb irodalmi rangra emelt eseménnyel és típussal találkozunk.

A böles, vígkedvű Lindorák leveleit, amelyeket Kulteber nevű indiai királyhoz írt a házasságról, magyar nyelven Streibig 1759-ben kezdte közölni. A megígért kilenc részből kettőt még ebben az évben, két újabbat 1760-ban jelentetett meg. A sorozat elkezdésekor megadta a fejezetek címeit. Ezek:

1. „Mire kell az embernek házasodása előtt vigyázni, s az házasságban élő személyeknek alkalmatosságokról
2. Sok asszonyoknak természetekről
3. Sok férfiakkal természetekről
4. A megházasodott személyeknek bújokról
5. Férjeket öldöklő asszonyokról
6. Melly nehezen őriztettessék meg az asszonyok szűzességek
7. A lakodalmi czeremoniákról, s azoknak magyarázatjokról
8. Megbüntetett házasságok tüköre
9. Ezeknek continuálásáról és béfejezéséről.”

Az 1761. évben azonban a cenzúra nem engedélyezte a folytatást.³⁷ Nem véletlen, hogy épp ebbe a kalendáriumba írta bele a kalendarista (bizonyára a cenzúráztatás után), hogy „a kalendárium nem imádkozó könyvecske”. 1762-ben — ugyan nem Lindoráktól, mint azt korábban ígérte — lakodalmi solennitásról olvashattak a kalendáriumot megvásárlók, mégpedig I. József 1699. évi házasságáról. Majd A régiek közlakodalmáról című, néprajzilag érdekes rész következik. 1764-ben pedig: „Két világi embernek a házasság felől írt világi levelek.” Az 1765. évben is szerepel egy fejezet „A jeles elméjű asszonyokról”. 1766-ban „Két asszony-ember... Ágota és Borbála... beszélgetése” címmel ismét egy házassággal foglalkozó dialógust közölt Streibig. Lindorák első fejezetét 1784-ben újra közölte.

A század folyamán a tréfás történeteknek nagyon sokszor szenvedő alanyai a nők. A gúnyos hangnem még a látszólag őket pártoló írásokon is átsüt.

1757-ben a győri kalendárium (majd ennek újraközöléseként 1795-ben Ellingeré, Kassán) így mentegette magát: „Kegyes Olvasó! távol légyen tőlem, hogy én a jó, kegyes asszonyokat prostituáljam és gyalázzam, kiknek dicséreteket a Szentírás is az égig emeli, hanem csak a zenebonás furiáknak, szívet mardosó saskeselyűknek, vérszopó piócáknak, földre alig hágó kényes páváknak célom a próbált orvosságokat világi mulatságos dolgokból írni, hogy nyavalyájokból jobbra fordulhassanak.”

Trattner 1794-re nyomtatott kalendáriumában „Az asszonyoknak igazságok és privilegiumok” című rész mintegy felesel a sok nőgyűlölő írással, mikor felsorolja a férjek kötelességeit, feleségüknek való tartozásait, 17 pontban. A csak néhol komolyan hangzó privilegium „a Fecsegő Várnak lármás piacán... uralkodásunk első és utolsó napján” kelt. Az utána következő rész: „Egész új litánia azon asszonyokról, kik minden gonoszságnak és rossz erkölcsnek alája vannak vettelve.” A katolikus litániák stílusában írt és úgy is nyomtatott kérdésekre, fohászokra és intésekre a válaszok: „Jobbítsd meg magadat! — Legyetek mentek, oh férfiak! — Szégyeljed

37. Pitroff közli Nagy János jezsuita cenzor jelentését. L. a 12. sz. jegyzetet, 119—121. l.

magad!” „Ez a litánia csak egyedül a rossz asszonyokat illeti; a jóknak pedig minden tisztelet és becsület adassék” — fejeződik be e második rész. A toldalék 1782 óta többször megjelent Kónyi Jánosnak *A mindenkor nevető Democritus* c. művében.

A női olvasóközönség szaporodását jelzi, hogy 1795-ben Patzkó pozitív hangnemű, költői kalendárium-betétet közölt „Az asszonyi nemnek Urániai dicsérete” címmel.³⁸

Sok történet cselekménye a mesékre emlékeztet. Terjedelmük itt-ott egészen jelentős. Gyakori szereplő a hosszabb, meseszerű elbeszélésekben az ördög. Pl. a fentebb idézett 1757. évi győri (és 1795. évi kassai) toldalékban a rossz asszonyt még az ördög sem képes elviselni.

A század végén már tudatosan egyes figurákkal meséltetnek történeteket kalendáriumaink. Patzkó 1797. évi (és néhány későbbi) kalendáriumában Kis Markalf mesél az olvasóknak (Kelt Elizeumban, ezen esztendőben, mai napon). A *Salamon királynak Markalffal való beszélgetése* című mű már a 16. században megjelent magyarul,³⁹ a 18. századból kilenc kiadását ismerjük. Markalf, a tudatlan paraszt túljár e történetben a bölcs király eszén. Patzkó kalendáriumában Kis Markalf mesél: önmagáról, a zsidók 1650. évi magyarországi (nagyidai) zsinatáról, de ha már Nagyidáról esett szó, a cigányokról is, majd a tatárokról. És íme, a mesélő formát használja fel a kalendarista arra, hogy a kalendáriumról való véleményét elmondja és könyveket ajánljon olvasóinak:

„Talám Lőrinc deák azt mondja: jobb lett volna frater, hogy addig aludtál volna, míg ezeket ide másoltad, kalendáriumba nem ilyen mis-más, hanem furcsák kellene, aminek nevensen az ember. Jól van, ne búsuljanak az úrfiak s úrfiknek! cselekszem. Pénzen vegyék meg Andrád Sámuel *Elmés és mulatságos anekdotáit*,⁴⁰ ez két darab. — Tinéktek pedig szülék! akik tápláló eledellel kívántok élni, javaslom: szerezzétek meg a *Magyar Derhámot*.⁴¹ 50 garas az ára kötetlen; a kisebb értékűek pedig, azt az egy forintos könyvet, melynek ez a titulusa: *Az Istennek jósága és bölcsessége a természetben*, Szander Henrik után.⁴² Jó lesz még a háznál tartani az *Egészséget tárgyazó katékizmust*.⁴³ 20xr. Kámpénak *Psychológiáját, az lélekről való tanítást*.⁴⁴ 18 xr. Ugyan Kámpénak *Érkölcs könyvecskéjét*.⁴⁵ 15 xr. Páti István *Természet históriáját*.⁴⁶ Ezeket olvassátok, s olvassátok gyermekeitekkel. Szoktassátok magatokat s házatok népét az emberhez illő gondolkodáshoz. . . . Nézzétek el; mely kevély és bolond az a nemzet, amely még jó tanítók és hasznos könyvek nélkül van.”

38. Kármán József *Uránijáról* van szó.

39. RMNY 389.

40. L. a 33. sz. jegyzetet.

41. Vö. Derham, William, *Physico-theologia, az az az Isten létének . . .* Bécs, 1793, Trattner.

42. Pozsony, 1794, Wéber.

43. Sopron, 1794 és 1796, Siess.

44. Pozsony, 1794, Wéber.

45. Pozsony, 1789 és az utána következő években, Wéber.

46. Sajtóhiba! Gáti István könyvéről van szó. 2. kiadását Wéber 1795-ben jelentette meg Pozsonyban.

A példák felsorolása után így folytatja:

„Jut-e ezekbe az uraméknak a tavaly leírt brassai vad-ember? Most leírom egy vad-leánykának történetét, amelyből ki-ki által láthatja: hogy ha a nevelés, olvasás, társalkodás által ki nem palléroztatik az ember, nem sokat különbözik a majomtól.”

A győri kalendárium a 19. század első évtizedében Virágvölgyén címmel szentimentális levélregényt közölt.

5. Orvosi tanácsok, nevelési kérdések

Külön érdeklődéssel fogtunk a század első felében közölt orvosi tanácsok vizsgálatához. A prognosztikonok többsége ugyanis Mária Terézia 1756. évi rendeletéig hemzsegett a kétes értékű ajánlásoktól. A rendelet tiltja az „érvágás, köpölyözés, orvosság-vétel, ártalmas napok, haj- és körömmetszések”-re vonatkozó utasítások közlését. 1756 előtt gyakori az asztrológiai jelentés végén közölt „A planeták tulajdonságokból való természetbéli jövendölések, melyekből kitetszik, kiki természetének mivolta és jövendőbeli szerencséje és szerencsétlensége”.

A negyedréteg alakú *Calendarium Tyrnaviense* a század elején (a kalendarista ekkor valószínű Szentiványi Márton) gyakran hozott toldalékként tudományos igényű cikkeket e témában, általában 14 lapon. Ezek: „Dissertatio physica de variis corporis humani affectionibus” (1701); „Dissertatio physico-ethica de passionibus, seu affectionibus animae in corpore humano constitutae” (1702); „Dissertatio politica de summo reipublicae bono seu institutione juventutis” (1708); „Dissertatio philologica de homine” (1709); „Quaesita curiosa de partibus corporis humani ejusdem accidentibus” (1710); „Quaestiones curiosae” (1717 — a sportról); „De topica chyurgia” (1720 — Helye: a naptár melletti rektókon!). A *Calendarium Zagrabienese* az 1750-es évek elején folytatásokban közölte a „Schola Salernitana de conservanda bona valetudine” című művet.

A magyar nyelvű kalendáriumokban is folyamatosan jelen vannak a különféle orvosi tanácsok. A század folyamán néhányszor a toldalék fő részét alkotják. Színvonaluk és nyelvük, miként az irodalmi műfajoknál is, a kalendarista műveltségétől és beállítottságától függött.

A kolozsvári kalendáriumban 1723 és 1730 között Köleséri Sámuel írt az emberi test betegségeiről. Wessprémi István orvoséletrajzokat tartalmazó művében az 1728. évinek a szövegét kiadta.⁴⁷ Nem csak azért, mert a fél évszázaddal korábban megjelent kalendáriumokból már csak kivételesen akadt példány, hanem elsősorban azt akarta bizonyítani vele, hogy a magyar nyelv alkalmas az orvosi tudományok művelésére. Az Országos Széchényi Könyvtár adatgyűjtése szerint ezen évfolyamok mindegyikéből maradt fenn példány, többségük azonban számunkra hozzáférhetetlen.⁴⁸ Az 1726. évi

47. Wessprémi, Stephanus: *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria altera. Pars prior.* Viennae, 1778, 28–32. Vízaknai Briccius (Beretzki) György életrajzánál. Cím: A hirtelen fogó nyavalyák után, melyek a doktorok siető orvoslásokat kívánják, vagy a természet által is gyakran gyógyulhatók, lássunk már a hosszas sínlő betegségekről, melyekben az orvos doktorok valóban megkívántatnak.

48. Erdélyi könyvtárainkban találhatóak.

címe: „Toldalékcocská, melly a nyavalyáknak néminemű eredeteiről (orvoslásairól is rész szerint) etc. tanít.” Fejezetei: „A lakóhelynek és levegőégnek természetek — Az eledeleknek minéműségek s ezekben való mértékleteség — A természeti szoktatás.”⁴⁹

Landerer 1753. évi, német nyelvű, pozsonyi kalendáriumában az újmódi világ illemszabályait ismertette: az öltözködés, mosakodás, fésülködés, fogmosás, az asztalnál való evés, ivás, trécselés módját.

Orvosi fejezettel Spaiser alább külön fejezetben ismertető kalendáriumában az 1780-as években találkozunk (Az emberi természetnek leírása), továbbá Hochmeister által a század utolsó évtizedében nyomtatott kalendáriumokban. 1792-ben „Az ember természeti esmérete” a cím, 1793-ban pedig: „Hasznos regulák, mellyeket a kis gyermekek nevelése végett közleni kívánok.” A négy lapnyi közlés után a nyomdász megjegyzésben mentegetőzik, hogy a hely szűkös volta miatt többet nem közölhet e témáról, és felhívja olvasói figyelmét, hogy egy rénes forintért kapható „a kalendárium nyomtatójánál egy az anyáknak és gyermekeknek az ő különös nyavalyákban való gyógyításokról és gondviselésekről szóló *Orvos könyv*”. 1796-ban az egyik megjegyzés: „Az emberi egészségnek megtartására szolgáló bővebb oktatás most újonnan nyomattatik ilyen homlok írás alatt: *Egészséget tárgyazó katekézis*, a köz népnek és az oskolába járó gyermekek számára, hogy tudhassák egészségeket becsülni és őrizni. 8vo árutatit Kolosvárat és Szebenben. 12 kr.” 1798-ban: „Toldalék némelly hasznos, jó és tanácsos jegyzésekről. I. Miképpen éljen az ember, hogy egészségét fenntartassa (levegőre — táplálásra — álomra és indulatokra nézve), II. Az utolsó szükségben fetregő embertársainkon való segedelmekről (a vízbe fulladott — a hideg vetett ember — sokféle gőzök — mérget bevett ember). A III—VI. fejezetekben gazdasági dolgokkal foglalkozik a toldalék.

A század folyamán itt is, ott is felbukkannak tréfás, szórakoztató receptek. Tartalmuk szerint inkább az előző fejezetbe tartoznak. Pl. „Orvosság a gyötrő, sokakat megrontó szerelem nyavalyája ellen”; „Egy valódi recept a szív és a gyomor-fájásról minden szerelem miatt holtra betegedett leányoknak. Megpróbáltatott... 1786.” (Győr, 1758, 1792.) Hasonlók ezekhez a szerelem elleni imák (uo. 1752, 1793).

6. Gazdasági és egyéb ház körüli tudnivalók

A század folyamán — az olvasóközönségnek bővülésével párhuzamosan — e témában is változás történt. Míg a század elején legfeljebb néhány praktikus tanácsot találunk magyar nyelvű kalendáriumainkban, a század utolsó évtizedében már fontos szerep jutott a gazdasági ismeretek közlésének.

A század első harmadában még csak a latin nyelvű *Calendarium Tyrnaviensé*-ben bukkanunk gazdasági tudnivalókra. Az 1706. évre szólóban pl.

49. Faller Jenő: *Köleséri Sámuel élete és munkássága* című cikke szerint (= *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1968, 647—656. és 725—730.) az évtizedben közölt orvosi tanácsok címei: Az egészség megtartásának egynéhány reguláiról — A rendes orvoslásnak közönséges regulái. (726. l.)

144 tanács van „*Quaestiones e curiosa physica*” címmel. Jellegük kifejezetten ismeretterjesztő. Pl. Hogy a megsebesített fa behegedjen (3.); Vajon vizezett-e a bor? (15.); Hogy a virágok sokáig frissek maradjanak (58.) stb. Az 1719-re szólóban a naptár melletti rektókon: „*Curiosa et secreta naturae*. 1. De curiosis cocorum lusibus — 2. De insolitis quibusdam ignis effectibus — 3. De arboribus — 4. De fructibus arboreis — 5. De morbis et medicinis arborum in communi.”

Egyes magyar nyelvű kalendáriumsorokból szinte teljesen hiányzik ez a rovat. A győri kalendárium a császári rendeletek kötelező közlésén kívül az eddig előkerült évfolyamok közül csak az 1788. éviben találunk rövid írást a marhák orvoslásáról. A kolozsvárban (egyedül ez jelent meg az egész század folyamán, változatlan külsőben) szintén csak kétszer fordul elő hasonló eset. Az 1786. éviben „A kéménygyulladás hirtelen és minden fáradtság nélkül lejendő megoltásának próbált módjá”-t, az 1797-re szólóban pedig néhány gazdaságban segítő hasznos jegyzéseket.

A Győr környéki olvasóközönség igényeit ezen a téren Lippai János *Posoni kert*-ének kiadása elégítette ki. E három részes munka (a virágokról, a veteményekről, a gyümölcsökről) 1753. évi kiadásában Streibig Gergely János azt írja, hogy az országnak közönséges javára adja ki e „drága, ritka, ékes magyarsággal írott szép munká”-t: „mivel nagyon megfogyatkoztak az exemplárok, hogy azért ne csak az országnak emlékezetében, hanem a kezében is fennmaradjon.”⁵⁰ Tulajdonképpen e mű hónapokra alkalmazott változata a század folyamán kétszer kiadott *Calendarium oeconomicum* című kötetecske,⁵¹ elsősorban a majoros gazdák számára. Az előszó szerint az összeállítót hazája fiaihoz való szeretete vezette, „látván, hogy e féle szükséges könyvekből megfogyatkoztak, sőt magyar nyelven nem is találhatnák”. Kalendárium, „mert valamint más kalendáriumban az holnapok, és az napok, s azokban változó jelek föl vannak rend szerént jegyezve: úgy e kalendáriumban is, a majorsághoz tartozandó munkák, minden hónapban el vannak rendelve. Azért is hivattatik kalendáriumnak: hogy valamint az más kalendáriumban, nem mind Szentírás az, amit az üdőnek változása felől jövendölnek az matematikusok, hanem gyakrabban különben történik; úgy némely napoknak járásából prognostikálkodunk, avagy jövendölünk az üdőnek forgásáról...”

Német nyelvű kalendáriumainkban már a század közepén megjelentek a gazdasági tanítások. Győrről a fennmaradt példányokban — a magyar nyelvűekkel ellentétben — az alábbi években találkozhatunk velük: 1762 — „*Haus-Wirtschafts-Mitteln, und unterschiedliche Kunst-Stücke*”; 1778-ban „*nach den 12 Monathen unterschiedliche Erwählungen für die Gärtner, Oebstler und Ackersleuth...*”. Egy-egy rövid közlés máskor is előfordul, pl. az 1758. éviben a lovakról. A kassai jezsuita nyomda által kibocsátott *Neuer Haus und Reise Calender*ből mindössze az 1756-ra és 1759-re szóló példányokat sikerült látnunk. Az előbbiben a gazdasági rész címe: *Kurtze Anmerckungen zur Haus-Würtschafft auf alle Monath des Jahrs*

50. RMK I 1016. A mű első része Nagyszombatban, 1664-ben, második és harmadik része pedig Bécsben, 1664–1667-ban jelent meg.

51. Lippai János *Calendarium oeconomicum*-jának kiadásai: RMK I 995 (Nagyszombat, 1662.). — RMK I 1167 (Lőcse, 1674.) — Kassa, 1721 és 1751.

eingrichtet, az utóbbiban pedig a naptárrészben található gazdasági regulák. Landerer Budán kiadott kalendáriumának a címe 1787-ben *Haus und Wirtschafts Kalender*-re változott.

A század utolsó évtizedeiben a magyar nyelvű gazdasági szakirodalom több új kötettel gazdagodott. 1774-ben Pozsonyban Johann Wiegand műve Szilágyi Sámuel fordításában jelent meg. Az előszóban a fordító ezt mondja: „Nincs tehát a magyar paraszt gazdának egyéb híjja (ugyanis a jóra való hajlandóság megvan benne), hanem hogy a maga nyelvén a gazdaságok okos és hasznos folytatásáról írott könyvecskéje legyen.”⁵² A következő évtizedekben gombamódra jelennek meg az önálló kötetek. Csak néhány fontosabb nevet említünk: Révay Miklós, Kömlei János, Gáti István, Nagyváthy János, Plessing József, Bogsch János, Veszelszki Antal.

A magyar nyelvű kalendáriumokban a század végén, e kötetek elszaporodásával párhuzamosan jelent meg gyakrabban e téma.

Vácott a már többször idézett 1797. évi kalendáriumban a szerző a krónika és a dib-dáb históriák helyét hasznosabb materiákkal próbálta megtölteni. „A feltett célnak elérése, a jótévő természetnek hármasságának istóriájából, melyeknek tudása a közönséges életben megkívántatnak, esztendőkről esztendőkre elé adattatnak. Az idén megelégedvén a falusi vincellérnek a szőlőtőke körül foglalatoskodó, eléfordulni szokott munkáinak rövid leírásával és a gyümölcsfáknak helyes és hasznos beoltások módjaival. Ez tehát az idén előjáró postája azoknak, amelyek jövőben időről időre egymás után fognak következni: úgymint az 1798-ban a füveknek belső, külső és köz hasznai.” S 29 lapon fontos gazdasági ismereteket közöl, megemlítve az általa Vácott kiadott gazdasági könyveket. Ezekből tudjuk meg, hogy a szerző Veszelszki Antal.

Erdélyben Hochmeister 1792. évi kalendáriumában a „gazdaasszony-ságról” című rész szépítkezési és egyéb recepteket, jótanácsokat ad. Az 1794-re szólóban „A lovak betegségekről való orvosságok”-ról tanít. Az 1796. éviben „Toldalékul kitett némely jegyzések, melyeket tudni rész szerént igen hasznos és méltó, rész szerént jó és tanácsos” című részben egyebek között pl. a krumpli termesztését propagálja. „Ezt a módot a F. Királyi Gubernium nyomtatás által közönségesé tette: ennek közönséges elterjedésének egy jó módja a kalendariumba való béiktatás, minthogy még eddig ez egyedül a legközönségesebb olvasni való könyv.”⁵³ 1797-ben „Gazdasághoz szolgáló házi eszköz” a cím, fejezetei: „Házbéli regulák — Paraszt gazdának való regulák — Szolga s szolgáló kötelességekről szóló regulák — Hasznos és méltó házi segítségek.” Lap alatt a nyomda e témában megjelent nyomtatványát reklámozza: „Az házi gazdaságról hosszasan szóló igen jó könyv találtatik Kolosváratt és Szebenben lévő könyves boltjaikban azon homlokírás alatt: *Paraszi majorja*, melyet versekbe foglalt és Erdély Országra alkalmaztatta néhai sinkfalvi ecclesiának administra-

52. E mondatot itt még komolyan kell venni, de megjegyezzük, hogy néhány év múlva már nem mindig fedi a valóságot. A mű címe: *Az ausztriai paraszt ifjúságot ... oktató kézi könyvecske*.

53. Bánffy György kormányzó körrendeletéről és az erdélyi központi, burgonyatermesztés elterjesztését szorgalmazó intézkedésekről I. Kósa László: *A burgonya Magyarországon*. Bp. 1980. 23. l.

tora Mihály István. 8vo. 24 kr.” 1798-ra egyéb apróságok közt a bormesterekéről, a méhekről és a lovakról adott ki „hasznos, jó és tanácsos jegyzések”-et, 1799-re pedig a gyümölcs- és konyhakertbéli kertészkedésről. A 19. század első éveiben már metszetekkel kísért gazdaságbéli tárház a toldalék Hochmeister színvonalas kalendáriumaiiban.

Landerer Kassán kiadott kalendáriumai közül az 1789. éviben „Consiliarius Schubert úr oeconomico-camerális írásaiból szedett jegyzések cím alatt a marhatartásról és a takarmányokról olvashatunk.⁵⁴ Az ugyancsak Landerer által 1798-ban indított, Pozsonyban és Pesten megjelentetett *Magyar és Erdély Országai Nemzeti Kalendárium*-nak már állandó s egyik fő éltető rovata a Gazdaságok jegyzései.

Komáromban Weinmüller 1799-ben indította a *Komáromi új és ó kalendárium*-ot. E naptársorban csak ritkán akad a századforduló körül gazdasági téma. Pl. az 1800-ra szólóban: „A marhák sebjeinek meggyógyítása.”

Pesten Patzkó az 1792. évi kalendáriumában így indokolta a gazdasági tanítás felvételét: „Mivel pedig a házi majorkodás körül a feljebb múlt esztendőkbén a mi édes hazánk lakosi sok tetemes károkat barmaikban, lovaikban és egyéb házi állataikban szenvedtek; tetszett tehát azoknak kedvéért holmi szép, hasznos, rövid emlegetéseket a megorvoslásokról ide szerkeszteni.” 1793-ban „a házi majorkodás körül a magyar lovak eredete, mivelta s haszna”, a rozsféreg és a vöröshagyma az ismertetés tárgya. A következő években is közölt gazdasági tudnivalókat, pl. a méhtartásról. 1795-ben a sárgarépáról szóló ismertetésének kezdetén az alábbi módon próbálja olvasói bizalmát megnyerni. Sokan nem hisznek a tudós könyveknek, mert aki írta, még az ekét sem tudná megigazítani. „... énnékem ... csak hihetnek valamicskét, ... mivel csak azt írom, amit az öreg János bácsitól tanultam, aki Ipsilont sem esmérte, mégis nagy gazda volt a Sárretje partján Berettyó vidékin...”

Trattner ugyancsak Pesten adta ki *Magyarországi ó és új kalendáriumát*. Benne a századfordulón még csak elvétve található gazdaságbéli dolgozat, ám 1815-ben címe *Újdonnan új gazdaságbéli hazai kalendáriumra* változott, s a következő években a legszínesebb, legjobban keresett kalendáriumunk, címének megfelelően természetesen sok gazdasági jegyzést is tartalmazott.

C) Tudatos, túlzó toldalék-változtatások

A századon végighúzódo kalendárium-kiadási szabadalmak körüli veszekedések általában a kalendáriumok felépítését is érintik, amennyiben a szabadalom engedélyez, ill. megtilt bizonyos mellékletek csatolását toldalékként. Így pl. mesefüggelék, krónikát, névtárat, mégpedig mindig meghatározott méretű és nyelvű kalendáriumhoz.

54. Landerer tizenketted és tizenhatod rétbén is nyomtatott Kassán kalendáriumot magyar nyelven. Az előbbiben szerepel az említett cikk. 1790-re azonban hasonlót nem jelentetett meg. Erről naptárának toldaléka tájékoztat bennünket. „... minthogy annak csekély menetelét láttuk és tapasztaltuk, egyszersmind, hogy előbbenyi elmés leleményeinkkel nagyobb kedvet találtunk azoknál, kik gondokkal terhes elméjüket üresíteni, és búbanatjukat felejtteni kívánják, visszatérünk ismét a tréfás történetek folytatására.”

1. *Megvalósulatlan tervezetek*

a) *Hell Miksa tervezete*

A központi szervek figyelme a század hetvenes éveiben fordult a kalendáriumok felé. Hell Miksa a bécsi tudományos akadémia tervezetével egyidejűleg — az alapítandó akadémia anyagi forrásának a megteremtése céljából — a magyarországi kalendáriumügy reformjára tervezetet készített.⁵⁵ A kalendáriumoknak a közművelődés emelése szempontjából rendkívül nagy a jelentősége, ennek ellenére sok a silány anyag bennük. És ez addig nem is változik meg, míg a kalendárium-kiadás a csak üzleti hasznot tekintő könyvnyomtatók kezén marad. A kiadás jogát a létesítendő bécsi akadémia kezébe kell juttatni — írja —, ezzel a kalendáriumok színvonalát, népnevelő szerepét és az akadémia működéséhez szükséges anyagiakat is biztosítanak.

Az egységesítési tervezetet már a központi magyar szervek sem tartották kivihetőnek. A magyar kancellária véleménye: Magyarországon olyan sokféle kalendáriumot állítanak elő, hogy azok központi szerkesztése szinte lehetetlen, forgalombahozataluk pedig túl költséges volna. (Egyébként is az a magyar hatóságok véleménye, hogy a magyarországi kalendárium-kiadás jövedelméből a nagyszombati egyetem újjászervezésével egyidejűleg Magyarországon kell létesíteni tudományos akadémiát.)

A javaslat „eredménye” pusztán annyi lett, hogy 1775-ben sor került a kalendárium-kiadási szabadalmak és a nyomtatott példányok összeírására.

b) *Egy nagyszombati tervezet*

Nem sokkal a fentebbi reform zátonyra jutása után terjesztette fel a nagyszombati egyetem tanácsa a helytartótanácsához az egyetemi nyomda kurátorainak javaslatát.⁵⁶ Benne egy előttünk ismeretlen szerző azt indítvá-

55. L. az 1. sz. jgyzetet, 236—237. l.

56. Országos Levéltár, C-31, Acta revisionis librorum, VIII. csomó, 1776. dec. 1.

A javaslat szövege:

Regium Universitatis Tyrnaviensis Venerabile Consistorium, nobis Colendissimum
Offert se quispiam pro compositione Calendarii Genealogici, quod imponendum veniret ad Ordinarium Calendarium in 4to ommissis aliis appendicibus non necessariis, quae huiusque in Calendario Tyrnaviensi imponebantur; loco Rituum Romanorum et Chronicarum Hungariae ponerentur:

1mo Familiae Regum et Principes Imperii Regnantium

2do Familiae Hungaricae Magnatum Genealogia

Rationes pro Calendario Genealogico cum Privilegio exclusivo impetrando

1mo Quia videtur esse accommodatum Decreto Regio ultimo, dato de Calendariis

2do Quia facit ad pleniorum status politici cognitionem

3to Quia Familiis Ungaricis Magnatum res haec non potest non esse gloriosissima

4to Quia Typographiae utilissima; omnis enim status et ordinis Personae isthoc empturae videntur. Patet ex coemptione Calendarii Genealogici Imperialium Familiarum Augustae impressi.

Petit autem compositor pro prima conscriptione 24 aureos, quod primo praesertim anno laborem fere immensum exigit, idest pro Anno 1778. 2do titulo Literarum ultro citroque scribendarum et accipiendarum. Cupit autem compositor de hoc quam tocius assecurari, cum sine sumptibus labor hic nec inchoari possit.

Petit 2do pro secuturis annis aureos 6, pro cura Mutationis faciendae in hoc Calen-

nyozza, hogy az egyetemi nyomda kapjon kizárólagos szabadalmat három nyelven (magyar, latin, német) kiadandó, negyedret alakú kalendárium és az ahhoz csatolandó genealógiai melléklet kiadására. Az egyetemi tanács támogatja a javaslatot, mert az az egyetem számára is hasznot hozna.

A javaslat érvelése: a kalendáriumokról nemrég hozott királyi rendelet szerinti volna e kalendárium, s a politikai rend teljesebb ismeretére vezetne, egyúttal pedig a magyar mágnás családok dicsőségét hirdetné. A nyomda számára azért volna hasznos, mert a karok és rendek ezt vásárolnák meg, amint ez a császári család genealógiáját közlő augsburgi kalendárium esetéből következtethető.

A javaslattevő anyagi igényei: a kinyomtatandó kalendáriumok összeállításáért az első év esetében (1778-ra) 24 arany, aztán az évenkénti javításokért 6 arany. A javaslat csak a függelékert érinti, a naptár és az asztrológiai jelentés összeállítója a továbbiakban is évi két aranyat kaphatna.

A helytartótanácsi döntést nem ismerjük. A megvalósítandó kalendáriumnak azonban voltak már előzményei Magyarországon is. A külföldi uralkodók genealógiáját, ha röviden is, Streibig 1727-re és 1728-ra szóló kalendáriumai már érintik. Pozsonyban Landerer az 1755. évre szóló *Angliai jövődömondó* című kalendáriumában augsburgi példákra hivatkozik. A budai Landerer-nyomdában megjelent *Vaticinium Sibyllinum*, ill. németül: *Sibyllinische Weissagung in einem Crackauer Kalender* című kalendáriumok a magyar mágnások születésnapjait közlik, az 1750-es évek végétől.^{56a.}

2. 1778—1788 közötti, „tudós matériákat” tartalmazó kalendárium-sorok

A fenti javaslat megvalósulására nem találtunk példát. Ám a nagyszombati nyomda felől érkező javaslattal szinte egyidejűleg biztosította Spaiser Keresztélynek királyi dekrétum az egyetemi nyomdában történő kalendárium-nyomtatási szabadalmat.

dario, quae in tanta Ungaricarum Familiarum amplitudine tum ratione recens natorum, tum mortuorum necessario annis singulis fieri debebit.

Supplicat etiam is, qui hactenus Calendarii Tyrnaviensis, quatenus Lunationes Loca Solis, Eclipses, Calculos Astronomicos complectitur, curam habuit, pro augmento Honorarii, quod hactenus habuit, ut minus in 2 aureis.

Quamobrem Curatores Typographiae Tyrnaviensis demisse Regio Universitatis Tyrnaviensis Venerabili Consistorio offerunt Rationes. Genealogici Calendarii ad discutendum, et ut Privilegium Speciale Exclusivum, pro Eodem Calendario impetraretur, et an impressio deberet fieri triplici Idiomate: Latino, Ungarico et Germanico? — secus enim reimprimeretur in alia Typographia, Lingua, qua hic non fuerit impressa. Regii Universitatis Tyrnaviensis Venerabilis Consistorii Servi Obsequentissimi

Joannes B. Folger
Nicolaus Lejsek

56a. Az 1757-ben kelt szabadalomlevél szerint a budai Landerer nyomtathat: „Calendaria in majori, mediocri et minori forma, idiomate Latino, Germanico et Slavonico, Vaticinium Sibyllinum intitulata, quae in majori quidem forma ultra res calendario haberi solitas etiam Regni nostri Hungariae comitum, in mediocri baronum et minori denique episcoporum exhibeant natalitia.” L. a 12. sz. jegyzetet, 24. l.

Spaisernek a szabadalom értelmében hasznos fizikai, gazdasági, természetrajzi és más hasonló, színvonalas cikkeket kellett közzétennie, amelyek a nagyszombati egyetem professzorainak tollából származnak. A kalendáriumokat és a címtárakat is köteles az egyetem nyomdájában előállíttatni.⁵⁷

Spaiser e szabadalom birtokában egy évtizeden át érdekes kísérletet tett a kalendáriumok színvonalának emelése érdekében. Magyar, német és latin nyelven is megjelentetett kalendáriumaihoz ugyanazt a mellékletet csatolta. A toldalék előtti Reá-Intés szövege:

„Némelyek fognak csudálkozni, hogy a felvett szokást elhagyván semminémű uralkodó planétát fel nem jegyezzük; hogy meg nem mondjuk, Jupiter vagy Mars légyen-e amaz a fő régens, kinek hatalmas igazgatásától hideg és meleg, esős és tiszta napok függenek; hogy utoljára az uralkodó planétának sugárzó forgását ki nem magyarázzuk, jövendőlvén, s jelentvén minémű reménységgel táplálhassuk magunkat mind az hadra vagy békeségre, mind pedig az időre és termékenységre nézve. De reményem: az ilyen fogyatkozást rosszul nem veszik, akik észreveszik, hogy eddig is sokan efféle jövendöléseket csak az elhatalmasodott szokásnak kedvéért befogadták, tavul lévén, hogy azokat hitelre méltóknak állítsák. Mi pedig úgymint az olyan szokásnak követésére semmiképpen nem köteleztetvén okosabbnak és tanácsosabbnak tartjuk, hogy haszontalan cikkelyek eltávoztassanak, és helyettek kegyes olvasóinknak több idő hagyattassék a következő tudósabb és hasznosabb materiáknak elolvasására.

Mindazonáltal ha valaki jövendölésekhez ugyannyira ragaszkodik, olvassa el az elől járó kalendáriumoknak leveleit, látni fogja Venusnak [Marsnak stb.] (aki ezen jelenvaló esztendőre fő régensnek állíttatik) és egyéb planétáknak naponként feljegyzett állapotját. Éljen vele, amint fog tetszeni.”

A magyar nyelvűek közül a következők voltak a kezünkben: 1778, 1781, 1782, 1783, 1786. A hiányzó évek közül az 1779., 1787. és 1788. évek latin, az 1784. és 1785. évek pedig német nyelvű változatban álltak rendelkezésünkre. Mivel ezek a változatok egymásnak tükörfordításai, a sorozat teljesen rekonstruálható.

A címlapon megígért tudós, hasznos materiák a következők: „A magyar királyok nemekről és idejeikről írt tudósítások K[atona] I[stván] által.” E folytatásokban közölt történeti mű királyonként tárgyalja a magyar történelmet. 1778-ban, az első rész végén még a következő intés szerepel: „Mivel azon írók, kiknek bizonyosságival élek, magyar nyelven fenn nincsenek; az ő könyveik részeit, cikkelyeit, leveleit, melyeket a deák tudósításban feljegyeztem, itten kihagytam.” Ugyanez áll a németben is. A következő években azonban mindkét nyelvű változat — és természetesen a latin is — közli a kritikai apparátust. Katona István művének ezt a rövid változatát más kiadásban nem találtuk meg.

Mint érdekességet jegyezzük meg, hogy a német változatban a 12. tudósítás (II. Gézáról) az 1783., és az 1784. éviben is szerepel. Sajnos az utóbbi évből latin és magyar változat nem áll rendelkezésünkre. Mivel németül a

57. OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 103. f. 260.

két évben a fejezet két változatban szerepel, azt feltételezzük, hogy más fordításról van szó. Hogy Katona e művét magyarul vagy latinul (esetleg mindkét nyelven) írta, alaposabb nyelvi vizsgálat vagy új források előkerülése alapján eldönthetőnek látszik.

H[orváth Ker.] J[ános] professzor 1778. évben szereplő cikkének a címe: „Némely érekeknek eloszlásáról való beszéd.” Nála már az első évfolyamban, magyarul is szerepel a kritikai apparátus. A nyolcvanas években ugyanó folytatásokban az elektroni folyásról ír, különösen sokat foglalkozván a villámlással.

H[aliczky] A[ndrás] F[rigyes] a Külömbfélék című rovat egybeszedője (1781, 1785, 1786, 1787), amely inkább érdekességével, mint tudományos színvonalával tűnik ki.

Szerző megnevezése nélküli „Az emberi természetnek leírása” című értekezés (1781, 1786, 1787).

Hogy a K. I., H. J. és H. A. F. monogrammok a fentebb említett személyeket rejtik, arra nemcsak az a bizonyíték, hogy a budai egyetemen ők voltak az illetékes professzorok, s Spaisernek szabadalma értelmében velük kellett íratnia, hanem egyik-másik kalendáriumban egykorú kéz is feloldotta már e betűjeleket.

Természetesen nem marad el a kalendáriumból a vásárjegyzék és a pénzváltási tabellák. A névtár, amely külön címlappal csatlakozik e kalendáriumokhoz, hozza a postajáratok rendjét is.

1788-ban, az új naptárkiadási szabadalmak értelmében Spaisernek megszűnt e kizárólagos privilégiuma, így a következő évre már nem nyomtathatott.

3. *Egy teljesen új típus*

A század folyamán elszórtan itt is, ott is találkozunk olyan véleményekkel, hogy az asztrológiai jelentésnek nem lehet hinni. Fentebb már idéztük a győri kalendáriumot, amely „semmi bizonyosakat, hanem csak gondolatokat” közöl (1763).

Most a Kolozsvárott kiadott kalendáriumokat vizsgáljuk meg ebből a szempontból. Az 1783-ig működött jezsuita (majd akadémiai) nyomda kalendáriumai közül csak az 1781. évre szólót láttuk.⁵⁸ A század utolsó évtizedében a Református Kollégium Nyomdája mellett Hochmeister is Kolozsvár és Szeben impresszummal adott ki kalendáriumot. Az előbbi a század utolsó két évtizedében folytonosan hadakozott az asztrológiai jelentés ellen.

Az 1787-re szóló *Új és ó kalendáriom*nak két változata maradt fenn. Az egyik eltér a Református Kollégium Nyomdájának szokásos naptáraitól, kivitelben is, tartalomban is. A címlap szerint „nevezetes megjobbításokkal és hasznos toldalékokkal meg bővítve” jelent meg, s részletesen magyarázza a változtatásokat is.

58. Ferenczy Endréné szíves közlése szerint 1779-ből és 1780-ból is maradt fenn példány.

„Alig lévén csak egy könyv is, amely oly sok embereknek, és oly gyakran forogna kezekbe, mint a kalendárium, minden kétség nélkül ez legalkalmasabb eszköz lehet, nemcsak az emberek között uralkodó némely hibás vélekedéseknek lassanként való kigyomlálására, hanem még sok hasznos dolgoknak megismerésére is. És ugyanezen cél forog vala mi előttünk, 1786-dik esztendőre ilyen formán legelsőben ezen kiadott kalendáriumnak készítésében, amelyben mit cselekedtünk legyen, ugyan abban elég bőven elő adtuk vala. Minthogy pedig fele számmal léznek még minden bizonnyal olyanok, akiknek azon említett kalendárium kezekben nem juthatott, azoknak kedvükért még ezúttal oda alább feltettük azon megjobbításokat, amelyekre nézve ezen kalendárium nem csak különbözik az hazánkban esmértes más kalendáriomoktól, hanem azoknál sokkal előbb valóknak is méltán tartathatik. Minek előtte azért azok, akiknek ez kezekben akad, megütköznének egyfelől abban, hogy itten némely dolgok nem találhatók, melyek más kalendáriomokban még megvagyának, más felől pedig az itt található sokféle számokban, kérjük olvassák meg jól előbb a Toldalékban lévő tudósítást e kalendáriumban tett változtatásokról.

Ezen kalendáriumban tett változtatásokról

Elsőben is az aspectusokat avagy a planétáknak egymáshoz való bizonyos állásokat, nem különben az idők járásáról s azoknak változásokról való bizonytalan jövődöléseket, melyek ez ideig a kalendáriomokban minden fundamentom és haszon nélkül szoktanak volt feltétetni, egészen kihagytuk.”

Szó van a 28 lapos magyarázatban a naptárak kialakulásáról, a babonáság és a balgatag vélekedések cáfolatáról. Kopernikus, Kepler és Newton az idézett tekintélyek. Megmagyarázza pl. az ár-apály jelenséget. A kalendáriumban szokásos asztrológiai jelentésről az alábbi a véleménye:

„... az időnek következő változásairól, a Föld termékenységéről vagy terméketlen voltáról s a t. mindazon jövődölések, melyek még a régiéktől maradt holmi bizonytalan, és csupán csak az emberi elmének képzelődésein fundáltatott kútfejekből merítettvén, mind ez ideig is a kalendáriomokban bécsúsztatnak, haszontalanok és nem egyébre valók voltak, hanem hogy a köznép, amely az afélének igen könnyen hinni szokott, annál inkább kapjon a kalendáriomon és azt megvenni kívánja. Ennek megbizonyítására ha valakinek nem elég még az, ami ide feljebb vagyon megírva, vesse csak egyben azon kalendáriombéli jövődöléseket az idő járásival, meg fogja látni, hogy ezek között mely nagy ellenkezés legyen, amelyet ugyan az emberek, akikben egészen megrögzött ama helytelen vélekedés, nem igen szokták észre venni, mivel ha olykor történetből a kalendárium mondása bé talál telni, amely egyszer s másszor könnyen megeshetik, azt szorgalmasan elméjükben tartják, ellenben pedig mikor hibázik, arra számot nem szoktak tartani.”

A „sületlen álmadozásokat” műveltebb nemzetek példájára hivatkozva hagyja ki a kalendárium összeállítója. Az idő változásairól így ír:

„... az időnek változásait nagyobb részént okozzák, közönségesen ugyan a levegő égneq nehezebb vagy könnyebb, melegebb, hidegebb, nedves v száraz volta annak egyéb tulajdonságaival együtt és a szeleknek járása, amelyeknek megismeretésekre bizonyos arra alkalmaztatott eszközök találtattak fel, p. o. a barometrum, azt mutatja, mennyivel legyen a levegő ég nehezebb vagy könnyebb egykor mint más időben, a hyetometrum az esőzés által bizonyos idő alatt a földre lehullott vizek sokaságát, a thermometrum annak melegségét, a hydro-metrum annak nedves vagy száraz voltát jelenti ki s a t. Különösen pedig valamely bizonyos tartományra nézve az idők viszontagságait határozza meg a helységnek fekvése, annak valamelyik polushoz avagy föld sarkához nem különben a tengerhez közelebb vagy távolabb léte, annak hegyes vagy teres, erdős, mocsáros vagy sík mezős, száraz fővényes volta s a t.”

A továbbiakban az alábbiakról van szó:

„I. Az időnek naponként való változásait előre meg lehet esmérni ezen következő jegyekből”

- a) A barométer leírása és használata.
- b) A szelek fúvásából. Figyelni kell a helyi sajátosságokra is. 9 regula.
- c) A fellegekből és a levegő égben történni szokott némely jelenségekből. 19 regula.
- d) Némely embereknek és oktalan állatoknak belső érzésekből és magok viseletekből. 6 regula.
- e) A Holdnak járásából.

„II. Az esztendőnek egész szakaszaira nézve szolgálnak ezen következő regulák”

- 11 db. Ezen kívül gyakorlati tanácsok az időjárás megfigyelésére (Mit kell feljegyezni?).
2. Valóságos és közép idő (a nap hosszúsága). A dél meghatározása. A naptár-részben a napkelte és napnyugta fel van jegyezve. A korábbi kalendáriumokban ott: esős, szeles stb. szokott állani.
3. A Hold járásáról
A 12 égbéli jegyekre semmi szükség. (Csak a Holdnegyedek bekövetkeztekor jelzi.)
4. Ókalendárium, amint az oroszok és az oláhok alkalmazzák.
5. A vörös festék helyett kiemelés nagyobb betűkkel.
6. A zsidó és török kalendáriomot is feltettük.
7. „Az itten következő toldalékban külömb-külömb féle hasznos és majd minden féle rendű embereknek tudni szükséges dolgokat jegyzetünk fel, ezekkel töltvén bé a magyar krónikának helyét is, mivel ennek felettébb való rövid és száraz volta miatt úgyis igen kevés, sőt majd semmi hasznát sem lehet venni, vagy ha valaki abban is olykor belé tekinteni kívánna, az eddig való esztendőkre kiadott kalendáriomok közül egyet megtarthat arra a végre; az újabban történt hazánkat illető nevezetes dolgok pedig itten megtalálhatnak, s ezután is mindenkor szorgalmasan feljegyeztetnek.”

A toldalékban az alábbi fejezetekkel találkozunk:

„Az európai mostan élő nevezetesebb uralkodó házak genealogiájoknak lajstroma.” 19 lapon át az uralkodók és családjuk (testvérek, gyermekek) adatai.

„Az európai országok és nevezetesebb tartományok nagyságoknak, jövedelmeknek és hadi erejeknek rövid előadása.” 6 lap.

„Az ausztriai házhoz tartozó minden tartományoknak nagyságok és népek sokasága.” 1 lap.

„Az ausztriai házhoz tartozó egész birodalomban lévő nevezetesebb városok lakosainak számok.” 46 város, közöttük 13 magyarországi és erdélyi, amelyekben a lakosok száma 260 000 és 8000 közt van. 1 lap.

Magyarországi és erdélyi sokadalmak

Táblák „mind a császári és királyi örökös országokban vezetett és folyó, mind pedig az idegen birodalmakban költ arany pénzeknek”. Az 1786. évi császári rendelettel meghatározott árfolyamok.

A fenti kalendárium, miként bevezetéséből kitűnik, 1786-ra is megjelent hasonló formában. Ugy látszik, nem volt hosszú életű.⁵⁹ Az ugyancsak a Református Kollégium Nyomdájában készült fekete és piros betűs kalendáriumok a következő évtizedekben többször írtak az asztrológiai jövőendő-

59. Ugyancsak Ferenczy Endrénétől tudjuk, hogy e naptárfajtából maradt fenn 1788-ra és 1789-re szóló is.

lések ellen. 1790-ben a következő kérdést teszi fel a kalendarista: „A csillagok forgásából meg lehet-e előre határozni az egész esztendőre az idők járását?” A válasz egyértelmű nem. „Miért tészik hát fel a kalendáriumban minden hétre az idők járását? — A köz népnek való kedvezésből, akik magok nem értvén a dolgot azt hitték, hogy azok a tudósok, akik a csillagoknak forgását és azokban esni szokott fogyatkozásokat sok esztendővel előre hiba nélkül felvetik és megmondják, azok az idők járását is meg tudnák határozni; holott nincsen ma egy is azon tudósok közül, aki azt állítaná maga felől, sőt inkább nevetik ezek magokban azoknak együgyűségeket, akik ezt tartják ő felőlök. A kalendárium író is jól tudja ezt; hanem hogy a kalendárium elkeljen, magát az emberek vélekedésekhez alkalmaztatja s némely hétre jó időt tészén, másra esőt, s igen könnyen megeshetik, hogy azon a héten valamelyik nap eső leszen.”

Úgy látszik tehát, hogy üzleti szempontok arra késztették a nyomdászt, hogy „azoknak a kedvéért, akik az efélékben gyönyörködnek” — miként az 1793-ra szóló kalendárium írja — az asztrológiai jelentés szokásos jövendöléseit ne hagyja el. (Korábban ezt láttuk más toldaléktípusok esetében is, amelyekhez a közönség hozzászólt.) 1797-ben szintén megismétlődik az „érdemes olvasó” felvilágosítása. „... Főrégens a Saturnus lesz ... melyekhez képest most is azt mondjuk, amit az 1793. esztendőbeli kalendáriumban nyilván mondottunk, hogy a kalendáriumban nem Szentírás az, amit a földnek termékenysége felől bécsúszattak csak azért, hogy a köz nép annál jobban kapjon rajta — de hogy a régi szokásnak valamit áldozunk, ím ez esztendőnek régensét kimutattuk. Ne nézzünk mi a planétákra, hanem az egy élő Istenre, ő adhat nekünk bő bort, búzát, gabonát, ha a mindennapi buzgó könyörgés és szorgalmatos mezei munka tőlünk el nem maradnak, amelyek a köztünk uralkodó hibás vélekedéseknek lassanként való kigyomlálására legbizodalmasabb eszközök.” 1805-ben: „... mivel sem a könyvnyomtatónak, sem a kalendaristának hatalmában nincsen, hogy a planétákat kezeivel forgathassa, avagy azokkal kereskedhessék; azért az idén is csak csupa gondoló forma vélekedésekkel biztathatjuk az olvasókat.”

Patzkó 1791-re kiadott kalendáriumában szinte szó szerint ezeket írta. „... mivel az sem a könyvnyomtatónak, sem a kalendaristának hatalmában nincsen, hogy a planétákat kezeivel forgathassa, vagy azokkal kereskedhessék, azért az idén is meg kell vallanom, hogy semmi bizonyost nem írhatok, hanem csak csupa merő gondolom forma vélekedéseket.” Hasonló típusú megjegyzésekkel más kalendáriumokban is találkozunk a század második felében.

III. ADALÉKOK

A KIADÁSI SZABADALMAKÉRT FOLYTATOTT HARCOKHOZ

Gárdonyi Albert fentebb már idézett cikkében⁶⁰ összefoglalta a kiadási szabadalmak körüli bonyodalmakat. Most néhány újabb adalékot ismertetünk, amelyek egyúttal a cenzúra történetéhez is adalékok.⁶¹

Az 1779. évre Eszéken nyomtatandó horvát nyelvű kalendárium toldalékját a ferences rendfőnök az érvényben levő utasításnak megfelelően felterjesztette a helytartótanácsához. Pavich Imre versezeteiben „materias historicas, oeconomicas, fabulosas et joviales” tartalmaz a tervezett melléklet. A rendi cenzor szerint: „reperique illa... hominibus grata fore et jucunda, utpote nil dissonum fidei et bonis moribus redolentia”. A helytartótanács Hübner Mihály cenzornak adta ki, aki a következőket írta róla: „Cum prohibitum sit Decreto Sacratissimae Suae Majestatis materias quascumque historicas, oeconomicas, praesertim fabulosas et joviales calendariis deinceps inserere, censeo materiam submissam pro calendariis Illyricis non esse imprimendum, nisi aliter visum fuerit.” De, ami elég ritkán fordult elő, a helytartótanács felülbírálta Hübner: 1778. október 19-i leiratában ez áll: „Exemplar materiaram historicarum, oeconomicarum, fabulosarum et jovialium calendario Slavonico seu Illyrico anni 1779. adnectandarum, Paternitati Vestrae in hic advoluto cum facultate impressionis eorum remitti.”

1779-ben azonban Spaiser, Landererné és Streibig együttesen léptek fel Divalt Márton eszéki nyomdatulajdonos ellen, aki megsértette szabadalmait. Verőce vármegye természetesen támogatja Divaltot, hisz a Délvidéken ő az egyetlen nyomdász. Divalt szerint a magyarországi privilégiumok nem terjednek ki Szlavóniára és a Szerémségre. Ugyanakkor a helybeliek jogosan és állandóan panaszkodnak: a győri kalendáriumokra rossz nyomásuk,⁶² a budaira a sok hiba miatt, Spaiserére pedig, „weil desselben Kalender in diesen Ländern nicht einmahl bekannt sind”. Ő, mint kezdeményező kéri a Délvidékre az iskoláskönyvek és a horvát nyelvű kalendáriumok nyomtatásának az engedélyezését is. Spaiser szerint „Esseg nicht aussen Landt ist”, és mások is kalendáriumokat nyomtatnak már, így Pécsen Engel is.

Végül a helytartótanács az 1780. augusztus 10-én kelt utasításában a következőket írta Verőce vármegyének: „Quoniam vigore benigni privilegii civibus et compactoribus, Gregorio quippe Streibich, Catharinae Landererin viduae et Christiano Spaiser adtributi, aliis quibusvis vetitum sit calendaria imprimere et vendere...”, ezért a vármegye tiltsa meg Divaltnak a kalendáriumok nyomtatását és forgalombahozatalát. A három sértett nyomdász

60. L. az 1. sz. jegyzetet.

A 12. sz. jegyzetben idézett művében Pitroff ennél jóval részletesebb, ha a győri nyomdászlól van szó. (8–13. és 21–24. l.)

61. Alapul az Országos Levéltár alábbi iratai szolgálnak: C-31, Acta revisionis librorum — C-67, Departamentum litterario-politicum. Universitas Budensis, 1779. Fons 14. Pos. 1–23. és 1780. Fons 17. Pos. 1–12.

Az iratokról az MTA Irodalomtudományi Intézetében megtalálhatók Kenéz Győző kivonatai. Használatukért ezúton mondok köszönetet.

62. A hetvenes években néha annyira maszatosak Streibig kalendáriumai, hogy nem lehet elolvasni az apró betűkkel szedett vásárjegyzékeket.

közül Spaiser volt a legerőszakosabb, ami abból ered, hogy egyedül ő kapott privilégium-hosszabítást, Streibigé pl. 1781-ben lejár. Spaiser kalendáriumi-
mairól fentebb már szoltunk.

A budai egyetemi tanács 1780 augusztusában tárgyalta Landererné, Katalin asszony ügyét, aki azt kérte, hogy tíz évvel hosszabítsák meg a *Vaticinium Sybillinum* című kalendárium nyomtatására szóló szabadalmát. A helytartótanács felhívta az egyetemi tanács figyelmét az ügy során arra, hogy az egyetemi nyomda privilégiumaira fokozottan ügyeljen. Az egyetemi tanács szerint a nyomdának Landererné szabadalmából nem származik kára. Tekintetbe véve azt is, hogy az egyetem nyomdájának Budára kerülése miatt az özvegynek úgylis jelentős vesztesége van, továbbá szem előtt tartva az özvegy nehéz sorsát, gyermekeit, az egyetemi tanács a szabadalom meghosszabítását támogatja.

Közben azonban Landerer János Mihály is kéri, hogy Kassán kalendáriumot nyomtathasson, ami ellen Spaiser és Streibig tiltakoznak, mert Landerer Kassán az ő privilégiumaikat sértő latin és magyar kalendáriumokat nyomtatott ki. Landerer indoka: a privilégiumot ő a volt jezsuita nyomdától, sőt a királyi kamarától örökölte. Abaúj vármegye támogatja Landerert. A győri Streibig-nyomda közben a segédek kezébe került. Azok egyértelműen Landerer kérelmének elutasítása mellett vannak. Indokaik között azt is felhozzák, hogy Landerer 1779-ben nyomtatott magyar nyelvű kalendáriumát annak újszerű külseje miatt sokan megvásárolták, így nekik több mint 15 000 példány (!) raktáron maradt. Streibig privilégiuma: címjegyzékes latin (8°), krónika- és mesefüggelékes magyar (12°) és hasonló német (4°), valamint a 32-edrét német nyelvű Bauern-Calender típusú kalendáriumokra szolt. Más ilyet Magyarországon nem nyomtathat. Az utolsó tízéves hosszabbítás 1771. július 29-én történt, így még az nem járt le.

Landerer indokai: 7000 forintért vette meg a nyomdát a királyi kamarától, annak jogaival, többek között a kalendárium-nyomtatási privilégiummal együtt. Egyébként is, Pozsony messze van Kassától, a szállítás drága, és a különböző szállítási nehézségek miatt a Pozsonyban előállított kalendárium bizonytalan is a Felvidék keleti részén.

Érdekes, hogy az ügybe belekeveredett Patzko Ferenc pozsonyi nyomdász is. A crocariusok (sáfrányosok) által Liptó vármegyében árusított szlovák kalendáriumokat állítólag nála nyomtatták. A lefolytatott vizsgálat eredménye szerint a kalendáriumok tényleg Patzko nyomdájában készültek.

Pozsony város Landerer mellett állt: Spaiser az igényeknek nem tud eleget tenni. De a magisztrátus hiába állt Landerer mellé, a helytartótanács, ill. az udvari magyar kancellária egyértelműen Spaisert támogatta, s kemény hangon írt a pozsonyi magisztrátusnak a kalendárium-kiadási szabadalmak betartásáról.

Baj van azonban Spaiserrel is. Neki szabadalma szerint csak az egyetemi nyomdában lehet nyomtattatni. Folger János, a budai egyetemi nyomda kurátora azt jelentette, hogy Lejsek Miklós, a nagyszombati fiók vezetője helytartótanácsi utasításra — Spaiser rendelése szerint — 1000 példány német és 2000 példány szlovák kalendáriumot akar nyomtattatni. Az időproblémán túl ez 2000 forintos új beszerzést igényelne. Az elmúlt

1778—1779-es évekből is adós Spaiser 545 forinttal. A helytartótanács a budai egyetem tanácsához fordult, hogy az tájékoztassa közhitelűen a tényleges helyzetről. Végül, a július 8-i ülés jegyzőkönyve szerint, egyértelműen Spaiser mellé állt. Spaiser a királynőtől azért kapott kizárólagos szabadalmat, hogy egyetemi tanárok tollából származó, tudományos értékű szemelvényeket közöljön kalendárium-toldalékaiban. A professzoroknak a honoráriumot a saját hasznából kell fizetnie. Mindezek fejében köteles az egyetemi nyomdában nyomtattatni.

Landerer engedély nélkül nyomtatott. Félő az is — írja a helytartótanács —, hogy ha Landerer engedélyt kap, egyszerre két helyen, Pozsonyban és Kassán nyomtat.

A fennmaradt példányok alapján egyértelmű azonban az, hogy sem Landerer, sem a többi nyomdász nem hagyta abba a kalendárium-nyomtatást. Egyértelmű, hogy a korlátozás, illetve szabályozás most sem volt lehetséges. Egyre több helyen, érdekesebbnél érdekesebb mellékletű kalendáriumot jelentettek meg. Spaiser csak egy évtizedig tudta megjelentetni tudományos cikkekkel tartalmazó kalendáriumait, a közönség azonban ekkor már egyre inkább a gazdasági ismereteket és a mesefüggelékét kereste.

IV. NÉHÁNY SZÓ A TERJESZTÉSRŐL ÉS AZ OLVASÓKÖZÖNSÉGRŐL⁶³

Az augusztusi nagy vásárokon a nyomdászok már árulták a következő évre szóló kalendáriumokat. Természetesen, ha elkelték, akkor újra nyomtattak, ezért fordul elő a fennmaradt példányok között, hogy azonos évre eltérő szedéssel, esetleg változó tartalommal készült példányokat is találunk. Néha egy-egy könyvkötő vagy könyvárus megbízásából nyomtattak bizonyos mennyiségű példányt, ez esetben az impresszumban is előfordulhat ennek feltüntetése.

Az ó naptárt csak az ortodox egyházhoz tartozók használták, ennek ellenére, néha csak szokásból, az utazók és kereskedők kedvéért, vagy a vegyes lakosság miatt az új és ó naptárt is kiadták legtöbbször ugyanazon kalendáriumban. A türelmi rendelet után protestáns, sőt zsidó naptár is jelent meg.

Az ár mindössze néhány krajcár volt, a nagy mennyiségben való előállítás mégis igen jelentős hasznot biztosított. Trattner a papír árának emelése miatt magyar nyelvű kalendáriumának árát 1802-ben hét krajcárra emelte. Fentebb már láttuk, hogy a kiadók és nyomdászok szabadalom szerzésével próbálták a piacot maguk számára biztosítani. Ennek megtartásához, vagy másoktól való elhódításához, illetve új olvasótábor szerzéséhez azonban nem volt elég a többiek által amúgyis gyakran figyelmen kívül hagyott szabadalom: színössze kellett tenni a kalendáriumot, folyton ügyelve arra, hogy az olvasóknak mi az igénye. Miként több helyen idéztük már, a kalendáristák jobbítási szándékát az eladhatóság keresztezte. De a tartalom

63. E fejezetünkben csak a kalendáriumok adataira támaszkodunk, a téma alaposabb feldolgozása további kutatást igényel.

alakulásának vizsgálata alapján az ellenkezője is igaz (valószínű nemcsak az olvasótábor kiszélesedése, hanem egyik kalendáriumtól a másikhoz való pártolása húzódik e jelenség mögött): a század végének népszerű kalendáriumaiban gyakoriak a színvonalas ismeretterjesztések és irodalmi betétek.

Mária Terézia 1756. évi rendelete a babonáság közlését tiltotta meg, a cenzorok pedig egyre gyakrabban nyesegették a politikailag és erkölcsileg veszélyesnek ítélt dolgokat és a nyers humort. A toldalékokban azonban — a műfaj jellegénél fogva — az „olvasók kedvéért” minden más megfért. De míg a század hatvanas éveit „mindenféle rendeknek kedvére szóló históriák”-ról beszélnek leggyakrabban kalendáriumaink, az utolsó harmadban erős differenciálódás figyelhető meg. A latin nyelvű kalendáriumok egyre inkább vesztenek népszerűségükből, a század végére többségük meg is szűnik. A korábbi vásárló réteg (nemesség, hivatalnokok, értelmiségiek — papok, orvosok) egyre inkább nemzeti nyelveken megjelenő kalendáriumokat vásárol, így ezekből egyre több jelenik meg.

Időben előre haladva egyre érdekesebb a tartalomra is odafigyelni. A 18–19. század fordulóján már elmondható, hogy kalendáriumolvasó nemzet lettünk. Már a 18. század végén gyakori eset, hogy kalendáriumot mellékeltek kiadóink történelmi értekezésekhez és szépirodalomhoz. 1791-ben Bécsben jelent meg a *Historischer Krönungskalender für Hungarn auf das Jahr 1791*, és benne, vagy inkább vele egybekötve II. Lipót pozsonyi koronázásának leírása, szép metszetekkel illusztrálva. Kis János is a szokásra hivatkozva csatolt fordításgyűjteményének újabb kötetéhez kalendáriumot.⁶⁴

A század végén a nők számára is külön kalendáriumokat adtak ki. De már a korábbi években is megjelentek az egészen kicsi méretű Sack-Kalenderek, melyek egy szemüvegtokhoz hasonló kartondobozban kerültek piacra. Mindössze néhány példány maradt fenn belőlük, s csak a reformkorból ismerünk olyan példányt, amelyik mellé a tokocskába tükör is került, jóllehet egyéb források szerint ez már az 1750-es években szokás volt. E kis kalendáriumok szinte mindig tartalmaztak metszeteket a kor divatjáról.

A nyomdász, kiadó és kalendarista (elkülönítésük, ill. azonosságuk megállapítása legtöbbször szinte lehetetlen) néha közvetlenül a közönséghez fordul. Még olyan eseteket is ismerünk, amikor híradásban kéri az olvasókat, hogy küldjék be a nyomdához javaslataikat, amelyek a kalendáriumot színesebbé és érdekesebbé tennék. A konkrét kérések gyakoribbak, ezek főleg a vásár- és méltóságjegyzékek esetleges hibáinak javításával kapcsolatosak.

A kiadó (nyomdász) tízezres nagyságrendű közönséggel számolhatott, s ami még ennél is több: rendszeresen. Gyakran javasolt a toldalékhoz hasonló köteteket. Nem mindig a kalendáriumot előállító nyomda termékét, néha a kalendarista által hasznosnak ítélt népszerű ismeretterjesztő munkákat is.⁶⁵ Természetesen leggyakoribb az az eset, amikor a nyomda új, vagy még raktáron álló köteteinek jegyzékével találkozunk. A *Calendarium*

64. L. a 30. sz. jegyzetet. Ugyanígy Decsy Sámuel *Magyar almanakja*. (1794-re és 1795-re jelent meg Bécsben.)

65. Ezek közül többet idéztünk a II. B. fejezetünkben.

Cassoviense, míg a kassai nyomda a jezsuiták kezében volt, évenként közölte az általa nyomtatott és még kapható kötetek katalógusát. Ugyanígy a *Calendarium Zagradiense* is, azonban a benne található katalógusban más nyomdák termékei is jelen vannak. Hochmeister 1781-re, Nagyszébenben németül kiadott kalendáriumában a Németországban 1779–1780-ban megjelent, legjobb, legszükségesebb könyvek annotációs ismertetését adta a századok kezébe. Johann Joseph Tumler besztercebányai nyomdász 1795. évi német nyelvű kalendáriumában (Institoris úr árulta Pesten a Kecskeméti kapunál) a nyomda termékeinek 10 tételes jegyzéke előtt nyomdáját ajánlja a könyvet kiadni szándékozó embereknek.

Magyar nyelvű kalendáriumainkban csak a század utolsó két évtizedében találkoztunk könyvhirdetésekkel. A győri kalendárium 1783-ban A Magyar Könyv-Ház-ból elé tett töredék-vel Sándor István munkájához igyekezett vevőket toborozni. „Ez a könyv három szakaszokra terjed és Pozsonyban Landerer Mihálynál nyomattatik.” A győri nyomda a kalendárium nyomtatásakor a pozsonyi Landerer felügyelete alatt állt, ez az oka e szokatlan reklámozásnak.⁶⁶ 1788-tól már e kalendáriumban is „A győri typographiában lévő könyvek” jegyzéke szerepel. Ugyanígy 10–15 tételes jegyzéket közölt a váci kalendárium. Hochmeister új könyveinek lajstroma kiadói kötésre nyomtatva jelent meg. Trattner nyolcadrét alakú kalendáriumában hirdeti az általa kiadott *Zsebkalendáriumot* és Kis István pesti könyvárus *Kis újnyi kalendáriumocskáját* (1795, 1799).

V. KALENDÁRIUMBELI BEJEGYZÉSEK

A vizsgált kalendáriumok többségében volt tulajdonosuk gazdasági, határidős, időjárási és családi bejegyzéseivel találkoztunk leggyakrabban, de nem ritka a politikai és művelődéstörténeti szempontból fontos feljegyzés sem köztük. Ennélfogva a kalendáriumokat nemcsak ritkaságuk miatt értékeljük nagyra (a fennmaradtak között sok az unikum, s legalább 30%-ra tehető azon kiadások száma, melyet csak bibliográfiákból ismerünk, és/vagy jogosan feltételezzük, hogy kinyomtatták).

Most csak néhány érdekesebb bejegyzést említünk meg.

Kecskeméten a Megyei Levéltárban őrzik a városi magisztrátus hatáskörébe tartozó ügyek feljegyzéseivel ellátott kalendáriumokat. Többnyire Győrött nyomtatták őket, s magyar nyelvűek. Kecskemét egyébként Komárom mellett a magyar nyelvű kalendárium-terjesztés központja volt a 18. században.

Egészen más jellegű az Országos Levéltárban őrzött *Calendarium Tyrnaviense*-sor. A bejegyzések a magyar kamara tisztviselőitől származnak. A kamarai ügymeneten kívül néha országos ügyekről is tájékoztatnak. A rendkívüli csapások és különleges események (királylátogatások, vadászatok) leírása mellett főleg Pozsony történetére vonatkozó adatokat jegyeztek fel a tisztviselők. Néhány érdekesebb közülük: a Lőrinc-kapu előtti Szent Flórián-szobor consecrálása (1732. júl.); a turris ad domum praeto-

66. Vö. a 12. sz. jegyzet, 34–35. lapjaival.

rianum újjáépítése (1733. dec.); a domus caesareo-regia renoválása (1734. okt.); Ignatius Havlovcz ügye (1735. márc); a Szent Márton templom altare maius-ának consecrálása (1735. dec.); Rajcsány Ádám levéltárossá való kinevezése (1738. nov.) és tevékenysége a következő években; Kollár Ádám kinevezése az udvari könyvtár első őréré (1763. ápr.); francia és svéd telepek érkezése (1770) stb. stb. Természetesen e bejegyzések latin nyelvűek.

Családi levéltárainkban és régi állománnyal is rendelkező könyvtárainkban néha évtizednyi, vagy annál is hosszabb ideig tartó naptársor áll pl. Ráday Pál, Kaprinai István, Dobai Székely Sámuel, Sinai Miklós és mások bejegyzéseivel. E csoportból most mindössze két személy eltérő jellegű feljegyzéseit említjük meg.

Dobai Székely Sámuel több mint harminc évig jegyezgetett kalendáriumokba. A különböző méretű kalendáriumok közül ma sokat az Országos Széchényi Könyvtár őriz. A családi, gazdasági, morális, közéleti, úti és időjárás feljegyzések mellett gyakoriak a könyvekkel foglalkozók is. Közel száz személyt nevez meg Dobai, akiknek kölcsönzött könyvet, közülük nem egynek rendszeresen. Néhány érdekesség: 1737-ben már *Robinson*-t kölcsönzött.⁶⁷ 1739-ben Voltaire-t vásároltat: „die 9. 7bris misi Vratislaviam f. 2. 40 d. pro libellis inde mihi mittendis.” A kilenc tétel közt a harmadik: „Volaitere (!) *Vita Caroli XII. Regis Sveciae.*”⁶⁸ 1764-ben háromkötetes *Voltaire*-jét, *Muratorit* és egy *Sachsischer Robinson*-t is kölcsönzött.⁶⁹ A kölcsön kötetek elsősorban Dobai nagyon jó érzéssel összegyűjtött magyar vonatkozású kötetekből és a külföldről magával hozott német, francia és olasz nyelvű könyveiből kerültek ki.

Nem kevésbé érdekesek Zilahi Sámuel bejegyzései⁷⁰ Hochmeister 1794-re szóló kalendáriumában, amelyek alapján eleven kép alakul ki bennünk a marosvásárhelyi kollégium életéről és a város közéletének egyes dolgairól. Természetesen itt sem hiányoznak a családi és gazdasági feljegyzések. A bejegyzések annyira érdekesek, hogy más alkalommal közöljük majd a teljes anyagot. Kollégiumi tanárok és diákok ügyei, katonafogdosás, az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság és egyéb fontosnak ítélt dolgok mellett több kultúrhistoriai érdekességet is feljegyzett Zilahi. Pl. „Jan. 29. Beszélé magáról Tiszt. Benkő Uram, hogy mindenféle ételt szeret, csak a kotsónát nem. Ezt is kostolt háromszor: egyszer szükségből, másodszor becsületből, harmadikszor maga vetésiből. Irtózik a kotsónától azért hogy reszket.”

*

Kalendáriumaink toldalékait bírálni, illetve elmarasztalni szokták, általában Ortutay Gyulára⁷¹ vagy Gárdonyi Albertre, ritkábban magukban a kalendáriumokban megszólaló kritikus hangokra hivatkozva. Alaposabb

67. Vö. Fallenbühl Zoltán: *Dobai Székely Sámuel, a Robinson Crusoe első ismert magyar olvasója.* = *MKsz* 1976, 128–133.

68. Jelzet: P 1498/1739.

69. Jelzet: P 608/1764.

70. Jelzet: P 1501/1794.

71. Ortutay Gyula: *Kalendárium olvasó magyarok.* = *Halhatatlan népköltészet.* Bp. 1966. 290.

vizsgálatunk azonban azt az eredményt hozta, hogy a sommás ítéletek nem megalapozottak. A sokféle kalendárium közt természetes, hogy akadnak gyenge színvonalúak. De a hasznos és szórakoztató todalékok a 18. században az olvasóközönség-nevelés eszközeiként egyre szélesebb tömegekkel szerettették meg az olvasást, s különösen a század utolsó harmadában egyes kiadók kalendáriumaiiban a todalékok irodalmi és ismeretterjesztő színvonala elérte, sőt nem egyszer messze meghaladta a magyarországi átlagot. Mindez elsősorban abból adódik, hogy a központi hatóságok és némely kalendarista tudatában voltak annak, hogy a hasznos ismeretek elterjesztésének legjobb módja a kalendáriumban való megjelentetés.

Csak a valóságtól való távolság miatt fordulhatott elő olyan eset, hogy Spaisert az uralkodó tudományos igényű cikkek közlésére készítette kizárólagos szabadalom megadásával. A nagyközönség nem volt kíváncsi ezekre, de ne legyünk elfogultak, Katona Istvánnak Spaiser kalendáriumaiiban megjelent cikkei ma is csak a szakemberek számára élvezhetők.

A 18–19. század fordulóján sok új, helyi színezetű kalendárium használta már ki egy-egy vidék olvasóközönségének bővülését. S ekkor is, miként a 18. században, a kalendárium összeállítójának személyén múlt, hogy milyen volt a todalékok színvonala. Azért tudtunk mi is oly sok bíráló és jobbító szándékú idézetet hozni, mert nem egy kalendaristánk világosan látta, mennyire nagy lehetőség rejlik e tömegkiadványban.

A jobbítási szándékok többsége mai szemmel nézve is helyes és olyan mértékű, amelyet az akkori tízezres olvasóközönség el tudott fogadni. Amelyik ennél tudományos irányban akart többet, elpártolt tőle a közönség. De elpártolt attól is, amelyik az egyre növekvő igényeket nem elégítette ki. Utóbbi esetben azonban alsóbb rétegekből mindig újabb olvasók toborzódhatnak, ám a század végétől a gyakorlati ismereteket közlő és a szórakoztatást biztosító kalendárium-todalékok olyan hatást gyakoroltak irodalmunkra, hogy a reformkor elején Edvi Illés leírhatta: „a kalendárium nem kicsiny rubrika literatúránkban”.⁷²

KALENDER IN UNGARN IM 18. JAHRHUNDERT

L. SZELESTEI-NAGY

„Das populärste Buch des 18. Jahrhunderts“ ist in Ungarn der Kalender, er sichert des Haupteinkommen der Drucker, um sein Verlagsrecht wird im ganzen Jahrhundert erbittert gekämpft. Der vorliegende Aufsatz nimmt vor allem die Untersuchung der Anhänge von Kalendern in ungarischer Sprache vor, nur zum Vergleich werden auch lateinische und deutsche Kalender herangezogen. Aufgrund inhaltsbezogener Analyse dieser Werke, die in mehreren zehntausend Exemplaren gedruckt wurden, können wir unsere Meinung folgendermaßen zusammenfassen: An erster Stelle sind die Informationsansicht, die Mitteilung von praktischen, wissenswerten und allernotwendigsten Ratschlägen sowie die Unterhaltung als wichtigste Zielsetzung des Kalenders zu nennen. Unterhaltung und Niveau schließen einander nicht aus, letzteres hing oft vor allem vom Verfasser selbst ab. Der nützliche und unterhaltsame Anhang

72. *Kalendárium magyarozatja, és még valami a honni Kalendáriumokról, 1824.* = *Tudományos Gyűjtemény, 1829, V, 63–96.* Idézi Dukkon Ágnes, *ItK 1978, 52.*

spielte sogar bei der Bildung der ungarischen Leserschaft eine wichtige Rolle. Im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts überstieg das literarische und populärwissenschaftliche Niveau der Kalenderanhänge infolge bewußter Veränderungen oft das durchschnittliche ungarische Kulturniveau, weshalb als unrecht empfunden wird, daß die ungarische Literaturwissenschaft und Kulturgeschichte die Kalenderanhänge bis heute nicht eingehend untersucht hat und deshalb über ihre Nachwirkung sowie ihre Bildungsrolle nichts zu sagen weiß. Unsere Arbeit versucht nachzuweisen, daß der Spruch „Der Kalender ist viel mehr als eine kleine Rubrik in der ungarischen Literatur“, der aus dem Reformzeitalter von Illés Edvi stammt, seine Gültigkeit bewahrt hat.

Kapitel des Aufsatzes

- I. Kalenderstrukturen
- II. Kalenderanhänge
 - a) Praktische Ratschläge
 - b) Historische und wirtschaftliche Angaben, Literatur und verwandte Gebiete
 - 1. Chroniken, Beschreibungen alter und neuer Ereignisse
 - 2. Landeskunde, Statistik
 - 3. Historische Darstellungen
 - 4. Anekdoten, Gedichte, Rätsel, Erzählungen und Märchen
 - 5. Medizinische Ratschläge, Fragen der Erziehung
 - 6. Wissenswertes im Haushalt
 - c) Bewußte und übertriebene Verwandlungen im Anhang
 - 1. Entwürfe, die nicht durchgeführt wurden
 - a) Der Entwurf von Miksa Hell
 - b) Ein Entwurf aus Nagyszombat
 - 2. Kalenderglossen mit „weisen Materien“ aus den Jahren 1778—1788
 - 3. Ein neuer Typ
- III. Beiträge zu den Kämpfen um das Verlagsrecht
- IV. Verbreitung und Publikum
- V. Handschriftliche Bemerkungen